

Sociologische analyses van levensloopeffecten: een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen¹

Matthijs KALMIJN

Universiteit van Tilburg, Departement Sociologie, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg. E-mail: M.Kalmijn@uvt.nl

Abstract. In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de sociologische en sociaal-demografische literatuur over levensloopeffecten. Levensloopeffecten zijn gedefinieerd als de gevolgen die mensen ondervinden na en door het meemaken van transities in hun relatie-, gezins- en familielevens. Levensloopeffecten zijn de afgelopen jaren steeds vaker onderzocht en voor steeds meer verschillende transities en uitkomsten. Om die reden is een systematisering van de beschikbare vragen, hypothesen en bevindingen wenselijk. De uitkomsten kunnen worden ingedeeld in drie terreinen: economische, sociale en culturele uitkomsten. Na een inleiding over de methodologie van levensloopeffecten wordt per terrein achtereenvolgens ingegaan op: de belangrijkste empirische indicatoren die worden gebruikt, de meest invloedrijke hypothesen en de belangrijkste onderzoeksbevindingen. Het overzicht richt zich vooral op Nederlandse bevindingen maar bespreekt ook buitenlands onderzoek als er geen Nederlandse studies beschikbaar zijn. Tot slot worden de lacunes in het onderzoek geïnventariseerd en worden drie suggesties gedaan voor toekomstig onderzoek naar levenslopen: meer nadruk op prospectieve data, meer nadruk op relationele data (multi-actor data) en meer nadruk op de historische en landelijke context.

Trefwoorden: huwelijk; fertiliteit; echtscheiding; sociaal-economische status; inkomen; netwerken; eenzaamheid; normen en waarden; religie.

¹ Dit artikel is een lange versie van de rede die ik uitsprak bij mijn inauguratie als hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg op 1 november 2002. Met dank aan Inge de Wolf voor commentaar op eerdere versies.

Sociological analyses of life course effects: A review of economic, social, and cultural outcomes. This article presents a review of the sociological and demographic literature on life course effects. Life course effects are defined as the changes that people experience after and as a consequence of making transitions in their family relationships. Research on life course effects has grown rapidly and studies have been done for many different transitions and many different outcomes. As a result, a systematic overview of questions, hypotheses and findings is welcome. The various outcomes can be categorized in three areas: economic, social, and cultural outcomes. After analyzing the methodology of life course effects, I discuss for each area: the main concrete empirical indicators have been used, the most influential hypotheses, and the main research findings. The review focuses on Dutch findings but discusses other studies when no Dutch findings are available. Finally, I present a systematic overview of what we still need to know and I close by giving three suggestions for future research: more emphasis on prospective data, more emphasis on multi-actor or relational data, and more emphasis on the historical and national context.

Keywords: marriage; fertility; divorce; socio-economic status; income; networks; loneliness; norms and values; religion.

1. Inleiding

Binnen de gezinssociologie en de sociale demografie is de levensloop een centraal begrip (Elder, 2000; Hogan, 2000). De levensloop is gedefinieerd als een opeenvolging van levensfasen waarbij elke fase wordt ingeluid door een discrete verandering in de huishoudens- en gezinsrelaties die mensen hebben². Bekende transities zijn uit huis gaan, samenwonen, kinderen krijgen, scheiden en het overlijden van de partner. Iedereen heeft een levensloop, maar niet iedereen maakt alle transities mee en ook zijn er verschillen in het moment waarop mensen transities meemaken. Levenslooptransities worden vaak omgeven door gebruiken en rituelen die de overgang bekrachtigen en de fasen in de levensloop zijn verbonden met sociale normen over hoe men zich in een fase hoort te gedragen (Hogan, 2000). De levensloop wordt vaak nog wat ruimer gedefinieerd dan ik hier doe en omvat dan ook gebeurtenissen op andere levensterreinen, zoals veranderingen in de beroepsloopbaan en verhuizingen (Elder,

² In de Engelstalige literatuur worden verschillende termen door elkaar gebruikt, namelijk *life history*, *life course*, en *life cycle* (Elder, 2000; Hogan, 2000). De term *life history* heeft betrekking op iemands persoonlijke geschiedenis en is het minst afgebakend. De term *life course* is het meest gebruikt en omvat transities en fasen in verschillende levensdomeinen (werk, gezin, woonsituatie). De term *life cycle* heeft uitsluitend betrekking op de gezinsfasen die iemand doorloopt en sluit in die zin goed aan op mijn afbakening. De term wordt echter ook vaak gebruikt om een standaard opeenvolging van gezinsfasen aan te duiden en is in die zin weer beperkt (Hogan, 2000).

2000). Dit zijn belangrijke transities, die bovendien ook worden gekenmerkt door veranderingen in de relaties die mensen hebben, maar ik richt me hier in eerste instantie op de demografische dimensie van de levensloop. De term levensloop wordt ook veel gebruikt in de literatuur over de ouderdom (Knipscheer *et al.*, 1995), maar vanuit sociologisch oogpunt is een beperking tot ouderen niet wenselijk.

Gezins sociologen en demografen hebben veel aandacht besteed aan het in kaart brengen van de levensloop en daaruit blijkt dat de levensloop in de afgelopen 40, 50 jaar zeer sterk is veranderd (CBS, 2001; Liefbroer en Dykstra, 2000). Vroeger trouwden de meeste mensen vanuit huis, tegenwoordig bestaat er in de meeste westerse landen een tussenperiode van alleen wonen. Het trouwen wordt voor veel mensen nu voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen en mensen beginnen later met samenwonen. De geboorte van het eerste kind wordt lang uitgesteld en het aantal kinderen is kleiner geworden zodat de kindfase korter duurt. Bij een toenemend aantal mensen is echtscheiding eveneens een transitie in de levensloop en dientengevolge komt ook hertrouw of opnieuw samenwonen steeds meer voor. Alle veranderingen overziend spreekt men ook wel over de individualisering van de levensloop. Enerzijds houdt dat in dat mensen steeds meer zelf bepalen hoe ze hun levensloop inrichten en dat er dus ook meer diversiteit is dan er vroeger was. Anderzijds betekent het dat partner- en gezinsrelaties een steeds minder prominente plaats in de levensloop hebben gekregen. De tijd die men in zijn leven doorbrengt met partner en/of thuiswonende kinderen is korter geworden. De sterk toegenomen levensverwachting heeft deze trend overigens wel gecompenseerd. Het percentage van de levensjaren doorgebracht in gezinsverband is gedaald, maar de absolute tijd doorgebracht in gezinsverband is juist toegenomen (Watkins, Menken en Bongaarts, 1987).

Deze veranderingen hebben zich niet alleen in Nederland voorgedaan, maar vrijwel overal in de westerse wereld. Zij hebben ertoe geleid dat sociologen en demografen zich veel hebben beziggehouden met de vraag hoe verschillen in de inrichting van de levensloop kunnen worden verklaard (bijvoorbeeld Corijn, Liefbroer en De Jong Gierveld, 1996; De Jong Gierveld, Liefbroer en Beekink, 1991; Jansen, 2002a; Kalmijn, 1994, 1996; Liefbroer, 1991; Manting, 1994; Poortman en Kalmijn, 2002; Vermunt, 1993). Bij het zoeken naar verklaringen hebben zij zich vooral gericht op de invloed van sociologische variabelen omdat dat ook de variabelen zijn die onder invloed van de maatschappelijke omstandigheden zijn veranderd. Voorbeelden van vragen zijn: hoe beïnvloeden factoren als arbeidsdeelname het aantal kinderen dat men krijgt, hoe beïnvloedt kerkelijkheid de kans om te trouwen in plaats van ongehuwd samen te wonen en

welke rol speelt het opleidings- en beroepsniveau van partners bij de kans dat een huwelijk uitloopt op een echtscheiding?

Demografische veranderingen hebben eveneens geleid tot een stroom van onderzoek naar de mogelijke gevolgen van levenslooptransities. Gevolgen van levenslooptransities zijn onderzocht voor een heel scala van onderwerpen, variërend van de arbeidsmarktdeelneming tot sociale netwerken, en van de gezondheid tot de vrijetijdsbesteding. De algemene vraag hierbij is steeds hoe mensen in deze opzichten tijdens hun leven veranderen en welke rol levenslooptransities daarbij spelen: in welke opzichten en in welke mate verandert het leven van mensen als zij de overgang maken naar een nieuwe demografische fase in hun levensloop en hoe kunnen dergelijke veranderingen worden verklaard? Voorbeelden van meer specifieke vragen zijn: gaan mensen er in hun financiële positie op vooruit als ze trouwen, worden mensen conservatiever als ze kinderen krijgen en leidt een scheiding tot een kleiner sociaal netwerk?

Er zijn twee redenen waarom dergelijke 'levensloopeffecten' van belang zijn voor de sociologie. Ten eerste laten zij het dynamische karakter van het samenleven goed zien. Veel sociologisch onderzoek in het verleden heeft zich gericht op het bestuderen van verschillen tussen mensen op één moment. Zo'n statisch perspectief kan een vertekend beeld geven van de relevantie van die verschillen. Mensen veranderen in allerlei opzichten tijdens hun leven en de vraag is dus niet alleen waarom mensen bepaalde dingen doen of waarom mensen zich in een bepaalde omstandigheid bevinden, de vraag is meer wanneer zij zich op een bepaalde manier gedragen, hoe dat verandert tijdens hun leven en hoe lang zij met een bepaalde omstandigheid hebben te maken. Een dynamische kijk geeft een ander beeld van een mensenleven en de nadruk op processen vraagt ook om andere verklaringen. Mede onder invloed van nieuwe statistische methoden en andere typen van gegevens heeft de sociologie zich in de afgelopen jaren steeds meer gericht op dynamische analyses. Binnen die ontwikkeling past ook het onderzoek naar levensloopeffecten.

Ten tweede stellen levensloopeffecten het sociale van mensenlevens centraal. Wat levensloopveranderingen immers gemeen hebben is dat zij veranderingen zijn in de primaire relaties die mensen hebben. Als we bijvoorbeeld observeren dat er levensloopeffecten zijn op de opvattingen die mensen koesteren, dan laat dat zien dat de denkbeelden van mensen worden veranderd door de mensen waarmee zij omgaan. En als we observeren dat er levensloopeffecten zijn op iemands carrière, dan laat dat zien dat ongelijkheid niet alleen wordt

bepaald door iemands individuele talenten, maar ook door de sociale relaties die zij hebben. De vraag naar levensloopeffecten is dus een specifieke versie van de vraag over hoe mensen door andere mensen worden beïnvloed. Het onderzoek naar levensloopeffecten is daarmee vergelijkbaar met het onderzoek naar de effecten van sociaal kapitaal (Flap, 1999; Lin, 1999), alleen richt die literatuur zich op de zwakke bindingen in het netwerk (buren, kennissen, collega's), terwijl de levensloopliteratuur zich richt op de invloed van sterke bindingen.

In dit artikel geef ik een overzicht van de literatuur over levensloopeffecten. Ik probeer eenheid te vinden in het grote aantal onderzoeksvragen dat op dit terrein bestaat en ik zet uiteen op welke manieren levensloopeffecten zijn onderzocht (paragraaf 2). Vervolgens bespreek ik de belangrijkste en meest invloedrijke hypothesen en theorieën en probeer ik een tussenstand op te maken van de feiten: wat voor levensloopeffecten zijn er in het onderzoek (en met name het Nederlandse onderzoek) gevonden (paragraaf 3)? Wetenschappelijk onderzoek behoort cumulatief te zijn en om dat te bewerkstelligen is het goed om op gezette tijden de verschillende hypothesen en bevindingen te systematiseren. Er is veel kennis over de levensloop in omloop maar we moeten die kennis ook nog evalueren en standaardiseren voordat zij vervliegt.

2. Onderzoeksvragen en designs

2.1. Onderzoeksvragen

Levenslooptransities zijn zoals gezegd gedefinieerd als discrete veranderingen in de huishoudens- en gezinsrelaties die mensen hebben. Ik richt me op de volgende transities:

- uit huis gaan;
- samenwonen/trouwen;
- kinderen krijgen;
- uit huis gaan van de kinderen;
- scheiding;
- verweduwing.

De transities die ik bespreek zijn beperkt tot het volwassen deel van de levensloop. Tevens gaat het in dit overzicht uitsluitend om de eigen transities en niet om de —even zo interessante— vraag hoe mensen worden beïnvloed door de

levenslooptransities van hun naasten³. Verder zal ik het samenwonen en trouwen meestal onder één noemer bespreken.

In de literatuur worden de gevolgen van levenslooptransities bestudeerd voor een groot aantal kenmerken. Deze kenmerken kunnen worden gesystematiseerd door een opdeling te maken in drie terreinen:

- de sociaal-economische status die mensen hebben;
- de mate waarin en manier waarop mensen in de samenleving zijn geïntegreerd;
- de normen en waarden die mensen erop nahouden⁴.

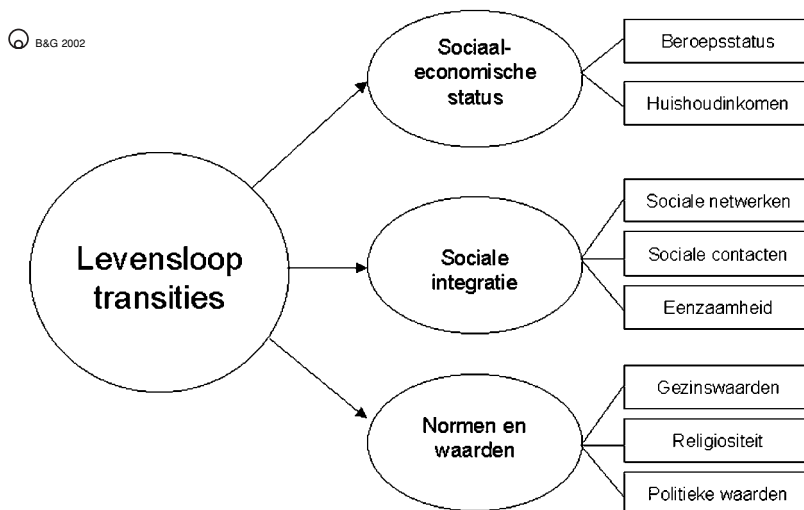
De drie terreinen zijn ook als zelfstandige onderwerpen binnen de sociologie bestudeerd. Sociaal-economische verschillen en hun oorzaken worden bestudeerd in de stratificatieliteratuur, verschillen in sociale integratie in de netwerk-literatuur en culturele verschillen in de moderniseringsliteratuur. Deze drie terreinen sluiten direct aan bij de hoofdvragen van de sociologie: de vraag over ongelijkheid, cohesie en rationalisering (Ultee, Arts en Flap, 1992). Binnen elk van deze onderzoeksterreinen zijn talloze factoren onderzocht die verschillen tussen mensen kunnen verklaren. De levensloop is één van die factoren en daarmee bevindt het onderzoek naar levensloopeffecten zich op het raakvlak van de gezinssociologie enerzijds en de drie hoofdvragen en corresponderende specialisaties binnen de sociologie anderzijds.

Het doel van de literatuur is om wat ik noem transitie-effecten vast te stellen. Een transitie-effect is gedefinieerd als een verandering in een bepaald kenmerk als gevolg van het meemaken van een bepaalde transitie. In *figuur 1* presenteer ik een causaal model dat de onderzoeksvraag schematiseert. Levenslooptransities zijn de centrale onafhankelijke variabelen en daarvoor wordt naar verschillende concrete transities gekeken. Economische, sociale en culturele uitkomsten zijn de meer algemene afhankelijke variabelen en voor elk van de drie uitkomsten bestaan weer specifieke variabelen die zijn onderzocht en die

³ Een voorbeeld van zo'n vraag is: worden de schoolprestaties van kinderen negatief beïnvloed door de scheiding van hun ouders? Het onderscheid is niet erg scherp want een scheiding van de ouders is volgens de definitie even goed een 'eigen' transitie. Dit scheidingseffect wordt hier toch niet besproken omdat het meestal betrekking heeft op kinderen en ik me beperk tot transities tijdens de volwassenheid.

⁴ Levensloopeffecten zijn ook bestudeerd op andere terreinen dan de drie die ik hier noem. Er is vooral veel medisch onderzoek naar de gevolgen voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van mensen (Joung, 1996) en er is veel psychologisch onderzoek naar de gevolgen van transities voor het persoonlijk geluk en welbevinden van mensen (Waite en Gallagher, 2000). Deze literatuur bespreek ik hier alleen zijdelings.

Figuur 1. Terreinen en indicatoren

dienen als operationalisering van de desbetreffende uitkomst. Zowel links als rechts staan de algemene variabelen in cirkels en de specifieke variabelen in blokjes. In principe kan men nu de invloed van alle bovengenoemde transitie-effecten bepalen op elk van de verschillende afhankelijke variabelen, hetgeen leidt tot $6 \times 8 = 48$ levensloopeffecten. Hoewel niet alle combinaties zijn onderzocht en niet alle combinaties even relevant zullen zijn, biedt het causale schema in figuur 1 wel een goed houvast bij de bestudering van de literatuur.

Transitie-effecten kunnen we op verschillende manieren nuanceren. Ten eerste is er het verschil tussen een algemeen en een conditioneel transitie-effect. Sommige mensen zullen wel een verandering ondervinden en andere niet en de veranderingen zullen in sterkte variëren. Bij een algemeen transitie-effect gaat het om het gemiddelde van deze veranderingen, bij een conditioneel transitie-effect gaat het om de vraag hoe individuele verschillen in veranderingen afhangen van andere kenmerken van een persoon (interactie-effecten). Meestal heeft men het overigens over gemiddelde effecten en niet over interactie-effecten. Wel worden transitie-effecten vrijwel altijd bepaald voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Verder kan men onderscheid maken tussen korte en langetermijneffecten. De verandering kan alleen optreden tijdens of rondom de transitie, de verandering kan tijdens de gehele nieuwe fase in de levensloop aanhouden en de verandering kan nog langer aanhouden dan in de desbetreffende fase. Hoe langer de verandering aanhoudt, hoe relevanter het effect

natuurlijk is. Een verandering alleen tijdens de transitie —een soort schokeffect— lijkt het minst relevant. De sterkte van een transitie-effect kan tevens afhangen van het moment waarop deze plaatsvindt. Het meemaken van een bepaalde transitie kan op jonge leeftijd bijvoorbeeld meer betekenen dan op oudere leeftijd. Dit wordt een timingeffect genoemd. Tot slot is in wat ouder onderzoek nog gekeken naar effecten van de volgorde waarin transities worden gemaakt (Hogan, 1978), maar dat is vooral relevant als men kijkt naar verschillende soorten levenslopen tegelijkertijd.

Bij de bestudering van transitie-effecten zijn er verder nog drie andere effecten die strikt genomen geen levensloopeffecten zijn maar die de schatting van levensloopeffecten wel kunnen verstoren.

Ten eerste moet men rekening houden met selectie-effecten. Selectie-effecten ontstaan doordat de sociaal-economische, sociale en culturele factoren niet alleen het gevolg zijn van levenslooptransities, maar zelf ook een invloed hebben op de kans om transities mee te maken (figuur 1). Mensen met progressieve waarden krijgen bijvoorbeeld minder kinderen en vrouwen die een aantrekkelijke loopbaan hebben trouwen later dan anderen. De groep die een transitie meemaakt is dus een selectieve groep. Selectie kan leiden tot vertekening in de vergelijking van mensen die in verschillende fasen verkeren en kan ook leiden tot vertekening in de vergelijking van mensen voor en na een transitie. Men dient dus de causale wisselwerking te beschouwen en manieren te vinden om selectie-effecten uit te schakelen.

Ten tweede moet men transitie-effecten onderscheiden van de even zo interessante leeftijdseffecten. Een leeftijdseffect is een geleidelijke verandering in iemands kenmerken naarmate deze persoon ouder wordt en de verschillende fasen doorloopt. Bij een leeftijdseffect gaat het om een continu proces, bij een transitie-effect gaat het om een stapsgewijze verandering. Het zal duidelijk zijn dat de twee effecten tegelijkertijd kunnen optreden en men dient deze effecten ook simultaan te schatten om een zuiver beeld te krijgen van levensloopeffecten. Meer precies gezegd, transitie-effecten worden overschat als niet voor leeftijd wordt gecontroleerd. En omgekeerd: transitie-effecten kunnen een leeftijdseffect 'wegverklaren'. Een simultane schatting van deze twee effecten is statistisch mogelijk omdat niet iedereen een bepaalde transitie op hetzelfde moment meemaakt.

Ten derde kunnen transitie-effecten worden verstoord door historische effecten. Mensen veranderen tijdens hun leven, maar in dezelfde tijd verandert ook de

samenleving. Er is dus niet alleen een invloed van het ouder worden of van het doorlopen van de verschillende levensfasen, er is ook een invloed van de periode waarin men leeft en waarin men die transities meemaakt. Als we naar een enkel individu kijken, kunnen die twee veranderingen niet uit elkaar worden gehouden. Als we mensen van verschillende leeftijden op verschillende historische tijdstippen bekijken, kunnen we wel een onderscheid maken tussen levensloopeffecten aan de ene kant en historische effecten aan de andere kant.

2.2. Designs

Wat voor soort onderzoek is er gedaan om deze effecten vast te stellen? Al het onderzoek is gebaseerd op sociaal-wetenschappelijke surveys, maar de designs die worden gebruikt verschillen. Er zijn vier designs:

- cross-sectionele designs;
- gestapelde cross-sectionele designs;
- retrospectieve designs;
- prospectieve designs.

In het eerste design worden veranderingen vastgesteld door mensen te vergelijken die op het moment van de survey in verschillende levensfasen verkeren. Gehuwden worden bijvoorbeeld met alleenstaanden vergeleken of mensen met kinderen worden vergeleken met kinderloze paren. Dit quasi-dynamische design heeft als voordeel dat men veel verschillende transities in beeld krijgt. Bovendien zijn er veel cross-sectionele surveys in omloop, zodat men veel verschillende gevolgen kan analyseren. Het design heeft ook twee bekende nadelen. Men kan cohorteffecten niet goed uitschakelen omdat leeftijd en cohort volledig zijn gecorreleerd. Daarnaast kan men selectie-effecten niet goed uitschakelen. Men heeft immers geen informatie over kenmerken voorafgaand aan de transities.

Het tweede design is het samenvoegen van in verschillende jaren gehouden cross-secties. Hier vergelijkt men wel gegevens over de tijd, maar niet bij dezelfde mensen. Dit design heeft als bijzonder voordeel dat men cohort- of periode-effecten wel kan scheiden van levensloopeffecten. Men krijgt immers leden van een bepaald geboortecohort twee of meer keer in beeld en als er geen interactie-effecten zijn tussen cohort en levensloop kan men daarmee een goed beeld krijgen van de volledige levensloop ook al heeft men per cohort steeds maar een stukje van de levensloop (Ganzeboom, Kalmijn en Peschar, 1995). Selectie-effecten blijven hier echter een probleem. Hoewel dit een aantrekkelijk

design is —vooral omdat het ons informatie geeft over historische veranderingen— is het niet veel gebruikt om levensloopeffecten vast te stellen.

In het derde en vierde design verzamelt men gegevens over veranderingen op individueel niveau, ofwel door mensen terug te laten kijken (retrospectief), ofwel door mensen over de tijd te volgen (prospectief). In de Nederlandse sociologie is inmiddels een belangrijke traditie ontstaan van grootschalig retrospectief onderzoek. Belangrijke voorbeelden daarvan zijn de Familie-enquêtes van de Nijmeegse groep sociologen, het survey onder samenwonende stellen van de Utrechtse Pionier-groep en het grootschalige ouderenonderzoek van de VU en het NIDI (Ultee en Ganzeboom, 1992/1993; De Graaf, De Graaf, Kraaykamp en Ultee, 1998, 2000; Kalmijn, Bernasco en Weesie, 1996; Van Tilburg, Dykstra, Liefbroer en Broese van Groenou, 1995). Deze vooral door sociologen verzamelde data vormen tegenwoordig ook een belangrijke bron van informatie over de demografie van Nederland. Het recente standaardwerk van Liefbroer en Dykstra over historische veranderingen in de levensloop is daar een mooi voorbeeld van (Liefbroer en Dykstra, 2000).

Tegenover een bloeiende traditie van retrospectief onderzoek in de Nederlandse sociologie staat geen bloeiende traditie van prospectief onderzoek. Prospectieve surveys zijn in de Nederlandse sociologie betrekkelijk zeldzaam en meestal gaat het dan om kleinschalige surveys (Dykstra, 1989; Liefbroer en Kalmijn, 1997). In verwante disciplines zoals de economie, de epidemiologie en jeugd-studies zijn er wel veel goede paneldata die bovendien vaak ook een levenslooperspectief in zich dragen (Meeus en 't Hart, 1993).

Het grote voordeel van zowel prospectieve als retrospectieve data is dat zij voorafmetingen hebben. Dit biedt geen sluitende oplossing voor selectieproblemen, maar wel een zeer belangrijke (De Jong Gierveld en Dykstra, 1993). Deze data hebben echter ook nadelen. Retrospectieve surveys zeggen weinig over kenmerken die men achteraf moeilijk kan meten. Terugvragen over netwerken in het verleden of over de waarden die mensen vroeger hadden is lastig en volgens sommigen zelfs onzinnig. Daarvoor heeft men dus prospectieve gegevens nodig. Nadeel van prospectieve surveys is weer dat panels meestal vrij kort lopen. Als gevolg daarvan krijgt men alleen de kortetermijngevolgen van transitie in beeld, terwijl bij de andere designs ook de langetermijngevolgen in beeld komen. De korte looptijd van panels zorgt er bovendien voor dat de bestudeerde transitie altijd in het recente verleden zijn gemaakt; met cohort- en periode-effecten kan men dus weinig aanvangen. Eigenlijk moet men paneldata verzamelen over een veel langere tijd, maar dat gebeurt in de

praktijk weinig, vooral omdat uitval dan weer een probleem is. In panels verzamelt men overigens vaak ook retrospectieve gegevens, maar die zijn dan weer beperkt tot achteraf goed meetbare variabelen. In *tabel 1* vat ik de sterke en zwakke punten van de verschillende designs samen.

Het schema laat zien dat de verschillende designs hun eigen voor- en nadelen hebben en dat er niet één beste design bestaat. De keuze hangt af van de verwachte sterkte van selectie-effecten, het belang van een historisch perspectief, het belang van langetermijneffecten, en natuurlijk het soort gevolgen dat men bestudeert.

Echte dynamische data bieden overigens geen sluitende oplossing voor selectieproblemen. Het kan immers zo zijn dat de transitiekansen samenhangen met de verwachte verandering in een bepaald kenmerk. Om een voorbeeld te geven: het zal niet alleen de inkomenshoogte zijn die bepaalt of iemand gaat trouwen, het kan ook de verwachte inkomensgroei zijn die daar een invloed op heeft. In dat geval wordt het transitie-effect ook na correctie voor voorafmetingen vertekend door selectie.

In het navolgende bespreek ik voor de drie terreinen de onderzoeksliteratuur. Ik begin telkens met de gebruikte indicatoren, zoals weergegeven in figuur 1. Daarna bespreek ik de belangrijkste hypothesen. Tot slot bespreek ik voor de verschillende indicatoren afzonderlijk de onderzoeksbevindingen.

3. Levensloopeffecten op sociaal-economisch terrein

De literatuur over sociaal-economische veranderingen tijdens de levensloop is waarschijnlijk het meest omvangrijk van de drie. Voor een deel komt dat doordat zowel sociologen, demografen als economen zich hiermee bezig hebben

Tabel 1. Sterke en zwakke punten van de verschillende levensloopdesigns

	Correctie voor selectie-effecten	Schatting cohort/periode- effecten	Range van soorten gevolgen	Schatting langetermijneffecten
Cross-sectie	-	-	+	+
Gestapeld	-	+	+	+
Retrospectief	+	+	-	+
Prospectief	+	-	+	-

gehouden. Men gebruikt weliswaar verschillende indicatoren van ongelijkheid, maar men gebruikt dezelfde soort theorieën en heeft in die zin een gemeenschappelijke agenda.

De toenemende belangstelling voor levensloopeffecten op sociaal-economische verschillen komt in de eerste plaats voort uit de sterke groei van het aantal gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt. Hiermee is de levensloop ingewikkelder en daarom interessanter geworden. Tevens is zij daarmee de centrale variabele geworden in het onderzoek naar ongelijkheid tussen mannen en vrouwen (Van der Lippe en Van Dijk, 2001). De belangstelling komt in de tweede plaats voort uit de dalende huwelijkscijfers en toegenomen scheidingscijfers. Deze trends hebben discussies aangewakkerd over wat tegenwoordig nog het nut van het huwelijk is. Deze discussies kennen een morele ondertoon en daarom is het verfrissend om de economische voor- en nadelen van het huwelijk in de discussie te betrekken (Waite, 1995; England, 2000).

3.1. Indicatoren

Als we spreken over de sociaal-economische status van een persoon zijn er twee soorten empirische indicatoren die worden gebruikt, indicatoren op het individuele niveau en die op het huishoudensniveau (figuur 1). De sociaal-economische status op individueel niveau wordt in de literatuur doorgaans afgemeten aan iemands eigen positie op de arbeidsmarkt. Dit wordt gedaan met het prestige van het beroep dat iemand heeft of met het arbeidsinkomen uit het beroep — doorgaans het uurloon. De individuele status is een belangrijke indicator van ongelijkheid maar niet de enige. Als we wat willen weten over iemands individuele welvaart dienen we ook te kijken naar de status op het niveau van huishoudens. Men deelt immers in het inkomen van de eventuele partner en men profiteert ook van het beroepsprestige dat de partner heeft. Zoals we zullen zien, veranderen deze twee indicatoren op een verschillende manier tijdens de levensloop en op een verschillende manier voor mannen en vrouwen.

In onderzoek naar sociaal-economische levensloopeffecten is het zo dat sociologen zich meer richten op beroepsmaten (Dronkers en Ultee, 1995), terwijl economen zich meer richten op inkomensmaten (Gustafson, 2000; Muffels *et al.*, 1998). Een nadelig gevolg daarvan is dat sociologen minder aandacht hebben voor ongelijkheidsmaten op het niveau van huishoudens. Die zijn immers vrijwel uitsluitend gebaseerd op inkomens en kunnen niet zo eenvoudig worden gemaakt met informatie over het beroep. Eigenlijk zou men ook zoiets willen hebben als het beroepsprestige van een huishouden en daarmee is in het

verleden ook wel geëxperimenteerd (Nock en Rossi, 1978), maar in de praktijk blijven beroepsmaten toch een vrij individuele maat. Het is ironisch dat juist als we willen aangeven hoe mensen direct profiteren van de hulpbronnen van de persoon met wie zij samenleven, het vooral de door economen gebruikte inkomensmaten zijn waar we naar moeten kijken.

3.2. Hypothesen

In het navolgende systematiseer ik de verschillende hypothesen die in de literatuur zijn te vinden. Een belangrijke reden waarom de sociaal-economische status verandert, ligt in de opbouw van arbeidsmarktervaring. Het salaris stijgt met elk extra jaar ervaring en dat zorgt voor een sterk positief leeftijdseffect op de sociaal-economische status. De stijging in salaris en in beroepsprestige neemt wat af op oudere leeftijd omdat mensen aan het eind van hun loopbaan vaak een stapje terug doen in hun beroep. Het ervaringseffect leidt tot een continu levensloopeffect dat we los moeten zien van eventuele transitie-effecten. Dus ook al zou men zijn hele leven alleen wonen, dan nog maakt men een stijging door. Om transitie-effecten te verklaren, dient men naar andere factoren te zoeken. Hierover zijn in de literatuur in essentie twee hypothesen.

Een eerste hypothese zoekt de oorzaak van levensloopveranderingen in specialisatie. In de meeste huishoudens is er —ook tegenwoordig nog— een vrij scherpe verdeling tussen betaald en huishoudelijk werk. Slechts 15 procent van de paren is aan te merken als echte dubbelverdieners en bij maar vier procent van de paren werken de partners allebei parttime (Hooghiemstra, 1997). Specialisatie wordt verklaard vanuit de wet van de comparatieve voordelen. Het huishouden wordt gezien als een klein fabriekje waarin mensen allemaal een deel van het totale product maken teneinde zo efficiënter te kunnen produceren (Becker, 1991). Toegepast op huishoudens komt dit erop neer dat de een het betaalde werk doet en de ander het huishoudelijke werk en de opvoeding. Voor de winst in efficiency maakt het niet uit wie het betaalde werk doet, de man of de vrouw, het model is wat dat betreft neutraal. Dat de verdeling is zoals die is, wordt verklaard met andere argumenten, zoals verschillen in startposities of biologische verschillen (Becker, 1991). Belangrijk hier is dat specialisatie verschillende effecten heeft op de individuele en de huishoudensstatus van personen en dat die effecten weer verschillen voor mannen en vrouwen.

De tweede hypothese stelt dat het voordelig is om collectieve lasten te delen. Schaalvergroting leidt tot een financieel voordeel. Op basis van gegevens over de uitgaven aan individuele en collectieve lasten in huishoudens hebben

economen berekend dat twee personen die een huishouden delen slechts 1,4 keer zoveel geld nodig hebben als een alleenstaande om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken als die alleenstaande (Schiepers, 1988). Als twee alleenstaanden hun inkomens samenvoegen en gaan samenwonen hebben ze omgerekend 43 procent meer koopkracht dan ze daarvoor hadden. Dit schaalvoordeel ligt misschien voor de hand, maar de omvang ervan wordt nogal eens onderschat.

3.3. Onderzoeksbevindingen

3.3.1. Veranderingen in de individuele status

De literatuur heeft zich het meest beziggehouden met de sociaal-economische levensloop van vrouwen en dat is logisch want deze is het sterkst veranderd. Verreweg het grootste deel van het onderzoek gaat over de negatieve effecten van trouwen en (vooral) kinderen krijgen op de arbeidsmarktaandeelname (Dekker, Muffels en Stancanelli, 2000; De Graaf en Vermeulen, 1997; Hendrickx, Bernasco en De Graaf, 2001; Van der Lippe, 2001). Kinderen hebben echter niet alleen invloed op het aantal arbeidsuren, zij hebben ook korte- en lange-termijneffecten op de individuele beroeps- en inkomensstatus. Hierover gaat de hypothese van de *child penalty*. Door te stoppen met werken of haar loopbaan tijdelijk te onderbreken verliest de vrouw arbeidsmarktervaring en zou haar loon of beroepsstatus als zij weer terugkeert lager zijn (Waldfoegel, 1997). Selectie-effecten spelen hier echter doorheen. Naarmate het uurloon of het prestige lager is, zou de kans groter zijn dat men vroeg kinderen krijgt. In die situatie zijn de zogeheten tijdskosten van kinderen lager. De twee effecten dienen dus tegelijkertijd te worden bestudeerd en in Nederland is dat gedaan met simultane regressiemodellen en met *time-series* modellen.

Beide technieken tonen aan dat na controle voor selectie, kinderen een negatieve invloed hebben op het uurloon en het beroepsprestige van de vrouw (Dekker, Muffels en Stancanelli, 2000; Groot, Schippers en Siegers, 1990; Monden, 1998). De negatieve invloed van kinderen is ook te zien bij het laatste beroep dat vrouwen hebben, dus lang nadat de transitie naar de kinderfase is gemaakt (Dykstra en Fokkema, 2000). Verder blijkt dat vrouwen die na het afronden van hun opleiding de komst van een kind uitstellen een hoger uurloon en prestige hebben dan vrouwen die snel met kinderen beginnen (Mertens *et al.*, 1997). Dit suggereert dat ook de timing van de geboorte uitmaakt —hoe later een kind hoe beter— maar latere analyses met *time-series* modellen spreken dit timingeffect weer tegen en bevestigen alleen het kindeffect (Monden, 1998).

Opvallend is dat na controle voor eerder opgedane arbeidsmarktervaring er een —weliswaar kleiner— negatief effect van kinderen blijft bestaan (Budig en England, 2001; Dekker, Muffels en Stancanelli, 2000; Waldfogel, 1997). Voor een deel komt dit doordat iemands *human capital* minder waard wordt als kennis en vaardigheden niet worden gebruikt (Groot, Schippers en Siegers, 1990). Voor een ander deel kan het liggen aan de discriminatie door werkgevers van parttime werkenden, maar daarover bestaat nog weinig zekerheid.

De literatuur laat al met al zien dat gezinsvorming niet alleen leidt tot specialisatie in het huishouden —dat is het gewone transitie-effect— maar ook in latere fasen negatief kan doorwerken voor de individuele status van de vrouw. Met andere woorden, er is hier sprake van een langetermijn transitie-effect.

Hoewel specialisatie nadelen kan hebben voor de sociaal-economische levensloop van de vrouw wordt vaak gesteld dat de man er juist voordeel van heeft. Hierover gaat de hypothese van de huwelijkspremie. Deze houdt in dat als paren zich tijdens het huwelijk specialiseren de man daar in zijn loopbaan voordeel van heeft (Korenman en Neumark, 1991; Waite, 1995). Dit kan indirect verlopen, bijvoorbeeld omdat mannen zich meer verantwoordelijk voelen als broodwinner, of direct, bijvoorbeeld doordat zij steun ontvangen van de partner. Deze wat ouderwets aandoende hypothese heeft voor- en tegenstanders in de literatuur en heeft geleid tot een kleine stroom studies waarin wordt nagegaan wat de invloed is van de vrouw op de beroepsloopbaan van de man.

Een eerste aanwijzing voor de hypothese komt uit cross-sectioneel onderzoek. Verschillende studies, zowel in Nederland als in het buitenland, tonen aan dat gehuwde (of samenwonende) mannen een hogere beroepsstatus en een hoger uurloon hebben dan alleenstaande mannen, ook na controle voor de invloed van leeftijd en werkervaring (Beckers en Kalmijn, 1998). De verschillen zijn in de orde van 10 tot 20 procent meer loon. In sociaal-economisch opzicht lijken gehuwde mannen dus beter af te zijn dan alleenstaanden, maar er zijn ook aanwijzingen dat er geen verschil bestaat (Dykstra en Fokkema, 2000). Een parallel van deze bevinding is te vinden in medisch onderzoek waarin wordt aangetoond dat gehuwde mannen minder gezondheidsproblemen hebben en langer leven dan alleenstaande, nooit-gehuwde mannen (Joung, 1996).

De vraag is natuurlijk of het hier gaat om een transitie-effect of om een selectie-effect. In het eerste geval leidt het samenwonen daadwerkelijk tot meer loon, in het tweede geval ligt het verschil aan selectieprocessen op de huwelijksmarkt. Mensen met meer ambitie zouden bijvoorbeeld niet alleen verder komen op de

arbeidsmarkt, zij zouden ook eerder een partner vinden (Korenman en Neumark, 1991). Met andere woorden, de factoren die leiden tot succes op de arbeidsmarkt vallen wellicht samen met de factoren die leiden tot succes op de huwelijksmarkt.

Verschillende auteurs hebben geprobeerd selectie-effecten van causale effecten te scheiden, maar dat blijkt nog zo niet eenvoudig. Eén aanwijzing voor selectie is dat het loonvoordeel van gehuwde mannen groter is bij oudere mannen dan bij jongere mannen (Beckers en Kalmijn, 1998). Dit is in overeenstemming met het selectie-idee omdat nooit gehuwde mannen op oudere leeftijd een meer selectieve groep zijn: dat zijn immers vaker de mannen die nooit zullen trouwen. Panelanalyses zijn geschikter om selectie-effecten aan te tonen en buitenlandse data laten zien dat er na het samenwonen sprake is van een steilere inkomensgroei dan ervoor (Gray, 1997; Korenman en Neumark, 1991). Dat is weer in overeenstemming met de causale interpretatie. Tot slot zijn er studies binnen bedrijven gedaan en deze laten zien dat gehuwde mannen meer kans hebben op promotie en daadwerkelijk productiever zijn op de werkvloer (Korenman en Neumark, 1991). Sommige auteurs zien dit als aanwijzing voor de causale interpretatie, maar anderen zien ook hierin weer selectieprocessen opdoemen.

Een betere manier om het causale karakter van het huwelijkseffect te achterhalen is door binnen de groep getrouwde mannen te kijken of kenmerken van de vrouw invloed hebben op de loopbaan van de man. Volgens de specialisatiehypothese zou het immers zo moeten zijn dat vrouwen die zich meer richten op het huishouden en minder op betaald werk een gunstiger effect hebben op de loopbaan van de man dan andere vrouwen. Anders gesteld, hoe meer partners specialiseren, des te beter zou de loopbaan van de man moeten verlopen. Nederlandse studies naar de beroepsloopbanen van partners en studies naar huishoudelijk werk komen onafhankelijk van elkaar tot de conclusie dat er geen effecten zijn van specialisatie. Het werken van de vrouw heeft geen nadelige invloed op de loopbaan van de man (Bernasco, De Graaf en Ultee, 1998) en investeringen van de vrouw in huishoudelijke arbeid hebben geen positief effect op zijn loopbaan (Beckers, 1997). Deze resultaten zijn in tegenspraak met de resultaten uit Amerikaanse studies (Gray, 1997). Er zijn wel partnereffecten, maar die zitten vooral in het opleidingsniveau van de vrouw. Naarmate de vrouw hoger is opgeleid, is de beroepsstatus van de man hoger, ook na controle voor zijn eigen opleidingsniveau (Bernasco, De Graaf en Ultee, 1998). Deze resultaten spreken de specialisatiehypothese tegen en zijn door sociologen geïnterpreteerd als aanwijzing dat partners fungeren als elkaars sociaal kapitaal (Bernasco, 1994). Het huwelijk heeft

in die interpretatie ook een positieve invloed op de status van de man, maar die invloed verloopt eerder via het uitwisselen van kennis en advies en het stimuleren van elkaars carrière dan via specialisatie.

3.3.2. Veranderingen in de individuele welvaart

Tot slot van het eerste deel kijk ik naar veranderingen in de status van personen op huishoudensniveau. De belangrijkste indicator daarvoor is het gestandaardiseerde huishoudinkomen, dat is het totale netto huishoudinkomen gedeeld door het aantal huishoudleden waarbij rekening wordt gehouden met schaalvoordelen. Deze maat is een goede indicator voor de welvaart van een individu en wordt bijvoorbeeld ook gebruikt in onderzoek naar de dynamiek van armoede (Muffels *et al.*, 1998; SCP, 1999) en in rapportages over de koopkracht (CBS, 2000).

Bij de overgang van alleen wonen naar samenwonen spelen er drie dingen mee: men profiteert van schaalvoordelen, de man profiteert van de huwelijkspremie, maar er is ook specialisatie zodat het huishoudinkomen weer daalt. Zijn gehuwden materieel nu beter af dan alleenstaanden? Cross-sectioneel onderzoek laat zien dat personen in tweepersoonshuishoudens een hoger gestandaardiseerd inkomen hebben dan personen in eenpersoonshuishoudens (CBS, 2000), maar die verschillen worden deels bepaald door leeftijdseffecten op het arbeidsinkomen⁵. Longitudinale analyses zijn hiervoor geschikter en deze tonen aan dat het gaan samenwonen leidt tot een netto koopkrachtstijging (Van Praag, Pommer en Vrooman, 1997). De schaalvoordelen zijn hier dus groter dan de afname in het arbeidsaanbod van de vrouw. Samenwonenden en gehuwden zijn materieel gezien beter af. In een meer traditionele samenleving met grote beloningsverschillen tussen man en vrouw was dit voordeel natuurlijk vooral groot voor de vrouw (England, 2000).

Bij de transitie naar de kinderfase is er een daling in materieel welzijn (Van Praag, Pommer en Vrooman, 1997; NGR, 2001). Dit gezinsdal (of kinderdal) wordt veroorzaakt door een afname in het arbeidsaanbod van de vrouw alsmede door de toegenomen kosten van het huishouden. De daling blijkt gemiddeld niet heel groot te zijn, vooral omdat de man vaak wat meer gaat

⁵ Het Centraal Bureau voor de Statistiek laat in zijn jaarlijkse cijfers over de personele inkomensverdeling zien hoe de koopkracht (het gestandaardiseerde huishoudinkomen) verschilt naar huishoudsamenstelling (CBS, 2000). Deze cijfers lenen zich slecht voor het in kaart brengen van transitie-effecten omdat (a) men niet corrigeert voor leeftijd, en (b) men eenpersoonshuishoudens niet uitsplitst naar nooit gehuwden, gescheidenen en verweduwden.

verdienen (de huwelijkspremie werkt door) en omdat een deel van de kosten door de overheid wordt gecompenseerd (via de kinderbijslag). Voor paren waarbij de vrouw helemaal stopt met werken is de koopkrachtdaling wel groot, in de orde van 20 procent. Een andere en nog niet goed beantwoorde vraag is of mensen met kinderen materieel beter of slechter af zijn dan alleenstaanden (zonder kinderen). Wegen de schaalvoordelen op tegen het kinderdal of niet?

Bij een scheiding verandert de individuele welvaart opnieuw, maar nu is het beeld sterk verschillend voor man en vrouw. Prospectief onderzoek laat zien dat het gestandaardiseerde inkomen voor vrouwen daalt met 30 procent terwijl mannen ongeveer gelijk blijven (Poortman, 2000; Peterson, 1996). Ook de arbeidsmarktdaarnname is laag onder gescheiden vrouwen en ongeveer eenderde van de alleenstaande gescheiden vrouwen heeft een bijstandsuitkering (Kalmijn, 1996; Poortman en Kalmijn, 1999; Fokkema, 2001). Verder vergroot een scheiding bij vrouwen de kans om onder de armoedegrens te vallen (Muffels *et al.*, 1998). Dat vrouwen het leeuwendeel van de scheidingskosten dragen wordt niet veroorzaakt door de gemiste schaalvoordelen; die raken mannen immers ook kwijt. De kosten worden in de eerste plaats veroorzaakt door kinderen: bij gescheiden vrouwen met kinderen is de achteruitgang groter dan bij gescheiden vrouwen zonder kinderen (Poortman, 2000). Daarnaast kan een groot deel van de achterstand van gescheiden vrouwen worden verklaard door de beperkte investeringen in de arbeidsmarkt tijdens het huwelijk. Het belang van die investeringen kan men ook mooi zien als men vergelijkt met oudere alleenstaande vrouwen die nooit gehuwd zijn geweest. Deze vrouwen zijn in materieel opzicht beter af dan even oude alleenstaande vrouwen die gescheiden zijn (SCP, 1999). Ook bij een scheiding zien we dus langetermijn levensloopeffecten op de materiële positie.

Verweduwing heeft eveneens een negatief effect op de individuele welvaart van vrouwen maar de effecten zijn hier minder nadelig dan bij een scheiding (SCP, 1999). Als weduwen worden vergeleken met ongeveer even oude gehuwde vrouwen is hun materieel welzijn geringer, maar als we hen vergelijken met gescheiden vrouwen is hun koopkracht wat beter.

Opvallend is dat gescheiden mannen, hoewel hun welvaartsniveau niet achteruit gaat, zelf vaak wel aangeven dat hun economische situatie is verslechterd (Poortman en Fokkema, 2001). Voor een deel ligt dit aan het feit dat voor zowel mannen als vrouwen de woonkwaliteit na scheiding achteruit blijkt te gaan. Achteruitgang in de woonkwaliteit is een duidelijk voorbeeld van de na een scheiding weggevallen schaalvoordelen. Daarnaast zou de negatieve perceptie te maken kunnen hebben met het betalen van alimentatie. Tijdens het huwelijk

werd het inkomen gezamenlijk met de partner geconsumeerd, maar als men een bedrag aan de partner moet overmaken, percipieert men dat misschien wel als een verlies. Als gevolg daarvan beschouwen mannen hun situatie na scheiding als slechter. Overigens zijn er in de Verenigde Staten al wel aanwijzingen dat ook mannen een nadelig effect ondervinden van een scheiding, vooral omdat ook zij het (gestegen) partnerinkomen tegenwoordig moeten ontberen (McManus en DiPrete, 2001).

Bij hertrouw verandert de individuele welvaart opnieuw. Cross-sectionele vergelijkingen gecontroleerd voor leeftijd laten zien dat het gecorrigeerde huishoudinkomen van hertrouwen weer terugkomt op het niveau van eerst-gehuwden (Fokkema, 2001). Hertrouw herstelt dus veel, maar hier spelen selectie-effecten nog doorheen (Duncan en Hoffman, 1985). De kansen op hertrouw zijn immers gunstiger voor werkende vrouwen en voor financieel succesvolle mannen.

4. Levensloopeffecten op sociaal terrein

Het tweede deel van de literatuur gaat over sociale integratie. Sociale integratie wordt gedefinieerd als de mate waarin mensen zijn verbonden met andere leden van de samenleving, waarbij bindingen in ieder geval een zekere mate van interactie en affectie inhouden. In meer algemene zin kan daaraan worden toegevoegd dat integratie ook betekent dat mensen zich onderdeel voelen van een groter geheel, zich thuis voelen in de samenleving.

Een van de klassieke stellingen in de sociologie is dat het gezin de integratie in een samenleving bevordert. Deze stelling legt dus een verband tussen de levensloop enerzijds en sociale integratie anderzijds. Een probleem bij deze stelling is dat zij geen onderscheid maakt in primaire en secundaire effecten. Huwelijk en gezin zijn zelf vormen van integratie, en dus verandert de mate van integratie tijdens de levensloop. We noemen dat het primaire effect. Bij trouwen en kinderen krijgen neemt de integratie toe en bij scheiding en verweduwing neemt deze weer af. Secundaire effecten zijn effecten van levenslooptransities op andere sociale relaties. Voorbeelden zijn veranderingen in maatschappelijke participatie, in de hoeveelheid sociale contacten en in de omvang en samenstelling van persoonlijke netwerken. De eerder genoemde klassieke stelling berust alleen op de primaire effecten en houdt geen rekening met secundaire effecten. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat de primaire en secundaire effecten verschillende kanten uitwerken. Positieve primaire effecten worden dan tenietgedaan en negatieve primaire effecten worden gecompenseerd. Als dat zo is, dan betekent

gezinsvorming niet per se meer integratie. Daarin ligt het belang van secundaire effecten op integratie.

4.1. Indicatoren

Op het sociale terrein is het goed om even wat langer stil te staan bij de gebruikte indicatoren (figuur 1). De eerste indicator wordt afgemeten aan sociale netwerken. De definities van netwerken verschillen, afhankelijk van het afbakeningscriterium dat wordt gebruikt (Van der Poel, 1993; Broese van Groenou en Van Tilburg, 1996). Steunnetwerken bestaan uit al die mensen van wie men op de een of andere manier hulp heeft gekregen of zou kunnen krijgen. Nadeel van deze maat is dat hij sterk wordt gekleurd door de behoefte aan steun die mensen hebben; de maat suggereert ten onrechte dat mensen die niemand nodig hebben ook niet zijn geïntegreerd. In plaats daarvan hebben veel auteurs gekeken naar interactienetwerken die bestaan uit alle mensen met wie iemand regelmatig contact heeft en die tevens belangrijk zijn voor die persoon. Deze maat is in principe beter, maar heeft als probleem dat de primaire relaties —de partner, kinderen, de schoonfamilie— soms wel en soms niet mogen worden genoemd als lid van het netwerk. Primaire en secundaire levensloopeffecten worden zo niet altijd even systematisch van elkaar gescheiden.

Een tweede indicator richt zich op sociale contacten. Hier is de opzet simpeler: men vraagt hoe vaak iemand contact heeft met bepaalde soorten personen, zoals met vrienden, met collega's, met uitwonende kinderen, met ouders en met burenen. Men ziet dan niet meer hoeveel verschillende mensen iemand kent en wat hun kenmerken zijn, maar men ziet wel sneller hoeveel contacten er zijn.

De eerste twee indicatoren waren objectief, de derde heeft een meer subjectief karakter. Hier vraagt men mensen via een uitgebreide serie vragen naar de mate waarin zij zich zelf eenzaam voelen (De Jong-Gierveld, 1984). Kanttekening is dat de eenzaamheidsschaal ook meet hoe mensen hun integratie beoordelen ten opzichte van de door hen gewenste integratie. Bij gelijke contacten zullen mensen met veel behoefte aan contact zich eerder eenzaam voelen. Men moet eenzaamheidsmaten dus altijd naast objectieve maten bekijken⁶.

⁶ Onderzoek naar integratie heeft zich ook vaak gericht op zelfmoord. Zelfmoordcijfers zijn bovendien sinds Durkheim in verband gebracht met huwelijk en gezin (Smith, Mercy en Conn, 1988). Zelfmoord wordt in deze literatuur echter gezien als gevolg van (een gebrek aan) integratie en de burgerlijke staat wordt dan beschouwd als de maat voor integratie. Om die reden beschouw ik zelfmoord (of andere aspecten van de gezondheid) hier niet als indicator voor integratie.

4.2. Hypothesen

Er zijn drie hypothesen die sociale levensloopeffecten kunnen verklaren. Ten eerste is er hier —net als op economisch terrein— binnen huishoudens sprake van specialisatie (Rosenthal, 1985). Vrouwen besteden meer tijd aan de kinderen, onderhouden beter het contact met de eigen familie en vaak ook met de schoonfamilie en zijn ook actiever in het nemen van initiatieven bij sociale contacten. Veranderingen in sociale investeringen hebben zoals we zullen zien belangrijke consequenties.

Een tweede hypothese stelt restricties centraal. Restricties bestaan enerzijds uit de tijd die mensen ter beschikking hebben om contacten te onderhouden. Anderzijds bestaan zij uit de contexten waarin mensen zitten (Flap, 1999; Kalmijn en Flap, 2001). Hierbij kan men denken aan de school, het werk, de buurt en alle andere gelegenheden voor het maken van contact. Omdat deze contexten sterk veranderen tijdens de levensloop bieden zij ook een mogelijke verklaring van de effecten.

Een derde hypothese is meer psychologisch en bekijkt sociale contacten vanuit individuele behoeften (Knipscheer *et al.*, 1995). Behoeften aan contact hangen enerzijds af van relatief constante factoren, zoals de persoonlijkheid, en anderzijds van variabele factoren, zoals de emotionele of instrumentele steun die mensen nodig hebben van anderen. Omdat de steun waaraan mensen behoefte hebben verandert, verandert ook de mate van integratie tijdens de levensloop.

4.3. Onderzoeksbevindingen

4.3.1. Veranderingen in sociale netwerken en contacten

In het algemeen wordt gedacht dat de eerste transities in de volwassen levensloop, het krijgen van een partner en het gaan samenwonen, een negatief effect zouden hebben op de omvang van het persoonlijke netwerk (Johnson en Leslie, 1982; Milardo, 1982). Hierbij spelen meerdere hypothesen. Enerzijds neemt de behoefte aan contact met vrienden en kennissen af met het trouwen. Veel van deze behoeften worden immers overgenomen door de partner. Anderzijds kost een relatie en het samenwonen tijd en dient men de resterende tijd over twee persoonlijke netwerken te verdelen, het eigen netwerk en dat van de partner.

Cross-sectioneel onderzoek in Nederland laat inderdaad zien dat mensen met een partner minder vrienden hebben en ook minder contacten gemiddeld per

vriend dan mensen zonder partner (Kalmijn, 2001). Als mensen met de partner gaan samenwonen neemt het vriendschapsnetwerk nog verder in omvang af. Deze effecten zijn sterker voor mannen dan voor vrouwen. Voor een deel blijkt dit een simpel leeftijdseffect te zijn — vrienden worden meestal vroeg in het leven gemaakt en met het ouder worden zullen er vaker vrienden afvallen dan erbij komen. Terwijl het vriendennetwerk dus in omvang afneemt, vertoont het netwerk bovendien steeds meer overlap met dat van de partner (Kalmijn, 2001; Milardo, 1982). Het aantal gemeenschappelijke vrienden stijgt, maar de beste vrienden blijven gescheiden, vooral bij vrouwen. Mannen hebben minder vaak hun eigen vrienden en zijn in sociale zin dus afhankelijker van het huwelijk dan vrouwen. Het kleiner worden van het vriendschapsnetwerk laat zien dat huwelijksvorming niet per se meer integratie betekent. Anders gesteld, secundaire effecten werken tegen de primaire effecten in.

Ook de invloed van de tweede transitie in de levensloop, het krijgen van kinderen, is veelvuldig onderzocht, hoewel dat in Nederland vooralsnog niet erg systematisch is gebeurd. Vooral vanuit de hypothese over restricties wordt vaak gedacht dat kinderen leiden tot minder sociale integratie: kinderen kosten niet alleen tijd, ze binden mensen aan huis en ze leiden in het bijzonder bij vrouwen via vermindering van werk tot minder contacten.

Cross-sectionele vergelijkingen uit buitenlands onderzoek laten zien dat gehuwden met thuiswonende kinderen gemiddeld kleinere persoonlijke netwerken hebben dan even oude gehuwde personen zonder thuiswonende kinderen (Moore, 1990). Een kleinschalige panelstudie in Nederland heeft dit echter niet kunnen repliceren (Bussbach, 1996). Als er een daling wordt gevonden is deze sterker voor vrouwen, mede door de dalende mogelijkheden voor contact op het werk. Verschillen blijven echter bestaan na controle voor het verrichten van arbeid. Dus ook niet-werkende moeders hebben kleinere netwerken (Moore, 1990). Sommige contacten nemen overigens juist toe na het krijgen van kinderen, met name contacten met familieleden en burens (De Graaf, 1997; Scheepers en Janssen, 2001; Völker, 1999). Het slinkende netwerk tijdens de levensloop wordt hier echter maar ten dele door gecompenseerd. Het toenemende belang van burens wijst natuurlijk op de rol van gelegenheden terwijl het toenemende belang van familie wijst op de rol van veranderde behoeften tijdens de levensloop.

De effecten van kinderen hangen wel sterk af van de leeftijd van de kinderen, zo laat opnieuw buitenlands onderzoek zien (Munch, Miller-McPherson en Smith-Lovin, 1997). De netwerkomvang daalt na de geboorte maar begint weer

wat te stijgen als de kinderen ouder worden. Op die leeftijd gaat de school een belangrijke context vormen en dat leidt tot een wat ruimer netwerk. Deze bevinding bevestigt opnieuw de restrictiehypothese. Het negatieve effect van kinderen herstelt zich dus en lijkt meer een schokeffect te zijn dan een echt transitie-effect. Bovendien moet men dan nog kijken naar de langetermijneffecten. Uit Nederlands onderzoek onder ouderen blijkt dat mensen met uitwonende kinderen grotere netwerken hebben dan ouderen die nooit kinderen hebben gehad (Dykstra en Liefbroer, 1998). Oudere mensen zonder kinderen slagen er dus niet goed in om het gebrek aan contacten met kinderen in het netwerk te compenseren. Hier zien we derhalve dat negatieve primaire effecten niet kunnen worden gecompenseerd door secundaire effecten. Al met al zien we dat korte- en langetermijn transitie-effecten hier verschillen; de effecten van kinderen krijgen zijn anders dan de effecten van kinderen hebben.

Ook echtscheiding is een belangrijke transitie met consequenties voor het sociale leven. Deze transitie is in Nederland vaak onderzocht, vooral omdat veel onderzoek naar netwerken zich richt op ouderen en er onder ouderen meer gescheidenen zijn. Tijdens het huwelijk is het sociale leven verbonden geraakt met de partner en zal het moeilijk zijn om na een scheiding een nieuw sociaal leven op te bouwen. Als de netwerken gemeenschappelijk zijn geworden bestaat bovendien het risico dat ze na de scheiding worden opgedeeld (Broese van Groenou, 1992). Auteurs verwachten op grond van de specialisatiehypothese hier weer sterkere effecten voor mannen dan voor vrouwen. Vooral in meer traditioneel geregelde huwelijken investeren mannen tijdens het huwelijk in sociaal opzicht minder in hun contacten dan vrouwen. Specialisatie in economische zin gaat dus vaak gepaard met specialisatie in sociale zin. Zoals de economische kosten van een scheiding vooral worden gedragen door de vrouw verwacht men dat de sociale kosten vooral worden gedragen door de man.

Een kleinschalige Nederlandse panelstudie laat zien dat een groot deel van de netwerkleden na een scheiding niet meer wordt genoemd (Broese van Groenou, 1990, 1992). Er komen echter ook nieuwe netwerkleden bij, zodat onduidelijk is of de omvang van het netwerk nu echt daalt. De gedachte dat vooral mannen te lijden hebben wordt niet bevestigd: mannen verliezen evenveel netwerkleden als vrouwen, hetgeen in tegenspraak is met de specialisatiehypothese (Broese van Groenou, 1990, 1992). De kans op het verlies van een netwerklid blijkt het kleinst te zijn voor eigen familierelaties, iets groter voor de eigen vrienden en het grootst voor gezamenlijke vrienden. Het verschil tussen eigen en gezamenlijke vrienden komt overeen met het idee van eerdere investeringen. Ook gelegenheden spelen een rol. Gescheidenen die de zorg dragen voor kinderen en

gescheidenen die lid zijn van een vereniging rapporteren kleinere netwerkverliezen dan anderen.

In plaats van het in kaart brengen van netwerken kan men ook kijken naar de frequentie van sociale contacten na scheiding. Uit dit type onderzoek komt een genuanceerd beeld naar voren (Kalmijn en Broese van Groenou, 2002). Naast het wegvallen van contacten met de schoonfamilie blijken gescheidenen minder contact te hebben met mensen in de buurt. Dit wordt bij mannen voor een deel verklaard omdat ze de bindende functie van kinderen missen. Bij vrouwen heeft het ook te maken met het type buurt waarin men woont. Ook blijkt dat gescheidenen wat minder actief zijn in het verenigingsleven dan gehuwden. Sommige contacten blijken echter intensiever te worden. Gescheidenen hebben bijvoorbeeld meer contact met vrienden en gescheiden mannen hebben meer contact met collega's. We zien hier dus dat het sociale leven verandert, maar de veranderingen zijn niet overduidelijk in negatieve richting zoals vaak wordt gedacht. In tegenstelling tot de specialisatiehypothese lijkt het verder niet zo te zijn dat gescheiden mannen die afkomstig zijn uit huwelijken met een traditionele taakverdeling minder sociale contacten hebben dan gescheiden mannen uit meer moderne huwelijken (Terhell, Broese van Groenou en Van Tilburg, 2001).

Het belangrijkste negatieve scheidingseffect treedt op bij familierelaties. Nederlands onderzoek laat zien dat ongeveer 20 procent van de vaders in de paar jaar na de scheiding helemaal geen contact meer heeft met de kinderen (Spruijt en Iedema, 1998; Kalmijn en De Graaf, 2000; Spruijt *et al.*, 2002). Een relatief groot aantal vaders is bovendien ontevreden over de frequentie van het contact (Kalmijn en De Graaf, 2000). Negatieve gevolgen op de korte termijn werken door op de lange termijn. Het jaarlijkse aantal contacten met de kinderen als die al uit huis zijn is bijna drie keer zo groot bij vaders in hun eerste huwelijk als bij gescheiden vaders (Fokkema en De Graaf, 2001). Opvallend is wel dat het verlies aan contact met de kinderen voor de vader geringer is als hij tijdens de opvoeding al meer tijd aan de kinderen besteedde. Grotere investeringen in de kinderen en een meer egalitaire verdeling van taken in het huwelijk leiden dus tot minder grote verliezen na het huwelijk. Dit bevestigt de specialisatiehypothese⁷. Of er bij moeders ook een negatief effect bestaat is onduidelijk (Lye, 1996). Sommige studies vinden dat ook gescheiden moeders minder contact

⁷ De vraag of er negatieve gevolgen zijn van de verzwakte band tussen vader en kind na scheiding is ook veel onderzocht (Spruijt en Iedema, 1998). Dat onderzoek richt zich echter vooral op de gevolgen voor het kind en niet op die voor de vader.

hebben met hun volwassen kinderen (Dykstra, 1997), anderen vinden geen of een klein verschil.

Bij alle transities zien we overigens dat het netwerk ook nog op een andere manier van samenstelling verandert. Ten eerste worden netwerken tijdens de levensloop homogener wat betreft sekse, vooral na het samenwonen (Kalmijn, 2002). Dit effect wordt deels veroorzaakt doordat vrienden van het andere geslacht soms als een bedreiging worden ervaren en deels doordat de settings waarin mensen terecht komen steeds homogener worden naar geslacht. Daarnaast zijn netwerken homogeen naar de levensfase zelf (Fischer, 1982). Gehuwde paren gaan meer om met andere paren dan met alleenstaanden, mensen met kinderen trekken met elkaar op en gescheidenen hebben relatief veel andere gescheidenen in hun netwerk. Zowel behoeften als gelegenheden spelen hier een rol, maar welke van de twee verklaringen belangrijk is, is onduidelijk. Mensen in dezelfde levensfasen zitten in dezelfde settings en komen elkaar dus eerder tegen, maar mensen in dezelfde levensfasen hebben elkaar waarschijnlijk ook meer steun en begrip te bieden. Hoewel dit soort veranderingen misschien voor de hand ligt, hebben ze, zoals we straks zullen zien, wel belangrijke consequenties voor levensloopeffecten op andere terreinen.

4.3.2. Veranderingen in de ervaren eenzaamheid

Hiervoor hebben we ons bezig gehouden met de secundaire effecten van levenslooptransities. De vraag is echter ook hoe het zit met het overall niveau van integratie. Met andere woorden, is het zo dat primaire en secundaire effecten in tegengestelde richting werken en zo ja, wat is dan het overall effect? Eenzaamheidsonderzoek biedt een mogelijk antwoord op deze vraag. De eenzaamheidsschaal biedt een mooie samenvattende maat voor integratie, waarin mensen de verschillende dimensies van integratie —primair, secundair— zelf kunnen wegen. Eenzaamheidsonderzoek is in Nederland hoofdzakelijk uitgevoerd voor jongvolwassenen enerzijds en voor ouderen anderzijds. Minder bekend is er over de middengroepen en ook is er nog geen goed beeld van de volledige levensloop.

De eerste systematische cross-sectionele Nederlandse studie naar eenzaamheid liet sterke verbanden zien tussen de leefvorm van mensen enerzijds, en hun ervaren eenzaamheid anderzijds (De Jong Gierveld, 1984). Mensen zonder een vaste partner zijn aanzienlijk vaak eenzamer dan even oude mensen zonder partner. Panelonderzoek onder jongvolwassenen heeft deze conclusies bevestigd (Gerritsen, 1997). De partnerrelatie compenseert dus gemakkelijk de

verzwakte vriendschapsbanden na het samenwonen. Het hebben van thuiswonende kinderen vertaalt zich niet in meer eenzaamheid, ondanks het wat kleiner wordende netwerk. Alleen in de wat oudere studies werd meer eenzaamheid onder jonge moeders gevonden; latere studies hebben dat niet bevestigd (Stack, 1998).

Bij de vroege levenslooptransities valt wel op dat mannen een sterkere daling van eenzaamheid rapporteren dan vrouwen; bij vrouwen heeft de partner blijkbaar een minder gunstig effect dan bij mannen. Een andere manier om dit te zeggen is dat onder jonge alleenstaanden mannen eenzamer zijn, terwijl onder gehuwden vrouwen wat eenzamer zijn (De Jong Gierveld, 1984; Gerritsen, 1997; Tornstam, 1992).

Bij een scheiding gaan primaire en secundaire effecten dezelfde kant op en dat vindt zijn weerslag in de mate van eenzaamheid. Hetzelfde geldt natuurlijk voor verweuding. Cross-sectioneel onderzoek onder ouderen en panelstudies van verweuding laten zien dat beide transitieën een sterk negatief effect hebben op integratie (Peters en Liefbroer, 1997; Dykstra en De Jong Gierveld, 1999). De effecten van scheiding en verweuding zijn ongeveer even sterk.

Een nadeel van de eenzaamheidsschaal is dat hij in de praktijk sterk blijkt te leunen op de aan- of afwezigheid van de partner en minder op andere sociale contacten. Bovendien worden de resultaten meer bepaald door het wegvallen van de partner (verlies) dan door het alleen wonen (Peters en Liefbroer, 1997). Recent onderzoek maakt daarom wel een onderscheid tussen emotionele en sociale eenzaamheid, waarbij het eerste meer slaat op de partner en op gevoelens van gemis, terwijl het tweede meer slaat op integratie in het algemeen. De sociale dimensie sluit wellicht beter aan op het sociologische idee van integratie terwijl de emotionele dimensie de persoonlijke behoeften erbij betreft en in die zin een meer psychologisch karakter heeft. Eén van de opvallende resultaten is dat bij verweuding wel effecten worden gevonden op emotionele eenzaamheid, maar niet op sociale eenzaamheid (Baarsen *et al.*, 1999). Bij een scheiding zijn er effecten op beide dimensies, maar ze zijn duidelijk zwakker op sociale eenzaamheid (Dykstra en Fokkema, 2001). Bij gescheiden mannen lijkt er wel sprake te zijn van een grotere mate van sociale eenzaamheid, hetgeen in overeenstemming is met de specialisatiehypothese. Hoewel er meer onderzoek in deze richting gedaan zal moeten worden, lijken de levensloopeffecten er vooralsnog anders uit te zien als we ons concentreren op de meer sociologische versie van de eenzaamheidsschaal.

5. Levenslooeffecten op cultureel terrein

Leiden levenslooptransities ook tot veranderingen op het culturele vlak? Veel onderzoek op cultureel terrein veronderstelt dat de waarden van mensen vroeg in het leven en vooral door ouders en school worden bepaald. Dit is de periode van de vroege socialisatie en deze fase is bijzonder uitgebreid bestudeerd, onder meer door ontwikkelingspsychologen en ook door sociologen. Ouders spelen inderdaad een grote rol, maar waar het hier om gaat is of eenmaal vastgezette denkbeelden later, dat wil zeggen tijdens de volwassenheid, nog worden veranderd door de ervaringen die mensen in hun levensloop opdoen. Uitgangspunt is dat normen en waarden eigenlijk helemaal niet zo stabiel zijn en zich juist laten vormen door wat ik hier maar noem de late in plaats van de vroege socialisatie.

Interesse in deze vraag komt voort uit het debat over demografische ontwikkelingen. Demografische trends zoals de toename van het echtscheidingscijfer en de daling van het kindertal worden vaak verklaard uit de normen en waarden van de bevolking (Bumpass, 1990; Lesthaeghe, 1983). De opvattingen van de bevolking zijn dan ook sterk veranderd in de laatste decennia. Deze veranderingen uiten zich enerzijds in het steeds meer aangehangen idee dat mensen meer vrijheid moeten hebben in de manier waarop zij hun levensloop vormgeven. Dit betekent een toenemende acceptatie van gedragingen die voorheen taboe waren, zoals ongehuwd samenwonen en alleen een kind opvoeden. Anderzijds lijken de traditionele normen in de primaire levenssfeer te hebben plaatsgemaakt voor nieuwe normen. Het is dus niet alleen zo dat het meer geaccepteerd wordt als een man zorg draagt voor de kinderen: veel mensen vinden eigenlijk dat de man tegenwoordig dat soort dingen ook *zou moeten* doen. Hetzelfde geldt voor het werken van moeders: niet alleen meer acceptatie, maar vaak ook de nieuwe gedachte dat het moet.

De culturele verklaring heeft veel kritiek gekregen, niet alleen van economen, maar ook van demografen (Cherlin, 2002). In de eerste plaats laat de culturele verklaring in het midden waarom de normen en waarden zelf veranderd zijn. Als het waardenklimaat de motor is van het gedrag, waar komt dat waardenklimaat dan vandaan? Vaak wordt dan gewezen op bredere culturele veranderingen zoals secularisering enerzijds en de rol van *opinion leaders* zoals de media of de vrouwenbeweging anderzijds. Overtuigend onderzoek naar deze tweede-orde verklaring is er echter niet. Een ander en zwaarder punt van kritiek ligt in structurele factoren. Volgens deze kritiek zijn demografische gedragsveranderingen veroorzaakt door economische of sociale ontwikkelingen en hebben de

normen en waarden zich aan het nieuwe gedrag aangepast. Dat men toleranter is geworden over echtscheiding is dan bijvoorbeeld het gevolg van de sterke groei van het aantal scheidingen en niet de oorzaak. Normen en waarden dus niet als motor van trends, maar als een residu daarvan.

5.1. Gebruikte indicatoren

Het debat over culturele versus structurele oorzaken van de tweede demografische transitie heeft geleid tot een stroom sociologische studies naar de relatie tussen individuele normen en waarden enerzijds en levenslooptransities anderzijds (Moors, 1996, 1997; Lesthaeghe, 2002). Waarden worden hierbij gedefinieerd als de opvattingen die mensen hebben over wat zij wenselijk vinden. Hier gaat het dus om hun eigen waardering van verschillende alternatieven. In deze definitie kunnen waarden abstract zijn of concreet. Bij abstracte waarden gaat het bijvoorbeeld om het belang dat mensen hechten aan min of meer fundamentele verworvenheden van de westerse cultuur, zoals vrijheid en gelijkheid; bij concrete waarden gaat het bijvoorbeeld om opvattingen over het werken van de vrouw. In het laatste geval spreekt men vaak van attitudes of van preferenties, maar de term attitudes wordt ook wel gebruikt om de specifieke uitingen van abstracte waarden in een vragenlijst aan te duiden. Normen zijn gedefinieerd als opvattingen over wat men voor zichzelf of voor anderen vindt dat men behoort te doen. Normen zijn vanuit sociologisch oogpunt interessanter dan waarden omdat zij een zekere mate van sociale sanctionering veronderstellen, maar het grootste deel van de literatuur gaat over waarden en niet over normen.

In de literatuur zijn drie soorten waarden bestudeerd: huwelijks- en gezinswaarden, politieke waarden en religieuze waarden (figuur 1). Sommige van deze waarden hebben heel direct met de betrokken transitie te maken, zoals gezinswaarden; andere waarden hebben er minder direct mee te maken, zoals politieke waarden.

5.2. Hypothesen

Dat waarden gedrag sturen is goed te begrijpen en behoeft geen verdere toelichting. De invloed van gedrag op waarden zit ingewikkelder in elkaar. Voor deze invloed is in de literatuur een heel scala van argumenten gegeven die ik hier graag wil systematiseren in drie hypothesen.

De eerste hypothese is de individuele aanpassingshypothese. Deze hypothese veronderstelt dat mensen zich soms gedragen op een manier die niet in over-

eenstemming is met hun oorspronkelijke waarden. Daar kunnen verschillende redenen voor zijn. Mensen kunnen er door de omstandigheden niet in slagen om bepaalde transities te maken en levensloopkeuzes worden vaak samen met de partner gemaakt die weer zijn eigen waarden heeft. Ook kunnen mensen onverwachte negatieve ervaringen opdoen in de levensloop waardoor het gedrag wordt bijgesteld, mogelijk in een richting die botst met de oorspronkelijke waarden. Het combineren van werk en zorg kan bijvoorbeeld tegenvallen en een dergelijke negatieve ervaring kan ertoe leiden dat de vrouw stopt met betaald werk, ondanks de eerdere geëmancipeerde denkbeelden. In al deze gevallen ontstaat er een situatie waarin de oorspronkelijke waarden niet of niet helemaal verenigbaar zijn met het gedrag. Volgens het principe van cognitieve dissonantiereductie zullen mensen deze inconsistentie als onplezierig ervaren en zullen zij dat meestal proberen op te lossen door hun waarden bij te stellen. Dit bekende sociaal-psychologische mechanisme is uitgewerkt in de empirisch-theoretische sociologie door Tazelaar (1980) en is vervolgens uitgebreid toegepast in de gezinssociologie (Broese van Groenou, 1990; Dykstra, 1990; Moors, 1997).

De tweede, sociale aanpassingshypothese stelt dat waarden veranderen omdat de omgeving van samenstelling verandert. Zoals hiervoor al betoogd, verandert de omvang en samenstelling van netwerken tijdens de levensloop. Dit kan ertoe leiden dat mensen met een bepaald soort waarden in het netwerk minder vaak voorkomen en mensen met andere waarden weer vaker. Als mensen trouwen, gaan ze bijvoorbeeld meer om met familie en minder met vrienden en gaan ze meer om met andere gehuwde paren en minder met alleenstaanden. Omdat mensen zich door de waarden uit hun omgeving laten beïnvloeden en omdat het netwerk homogeen is naar levensfase en dus mee verandert met de eigen levensloop zal dit leiden tot waarden die meer in overeenstemming zijn met het eigen gedrag. Naast individuele aanpassing is er dus sociale aanpassing van waarden.

De derde hypothese stelt dat de waarden die mensen hebben een uiting zijn van hun belangen. Omdat tijdens de levensloop de belangen van mensen anders komen te liggen, kunnen ook hun opvattingen veranderen. Belangen kunnen op vele manieren veranderen, maar het voorbeeld dat het vaakst wordt genoemd ligt in de overgang van alleen wonen naar samenwonen en kinderen krijgen. Met deze transities worden mensen verantwoordelijk voor iemand anders en dat zou gepaard gaan met meer nadruk op de bestaanszekerheid. Gevolgen daarvan kunnen zijn een sterker arbeidsethos en toegenomen aandacht voor de eigen gezondheid. Op eenzelfde manier zou de inkomensgroei tijdens de levensloop en de resulterende accumulatie van bezit kunnen leiden tot meer conservatieve politieke opvattingen (De Graaf en De Graaf, 1988).

5.3. Onderzoeksbevindingen

5.3.1. Veranderingen in huwelijks- en gezinswaarden

De wederzijdse relatie tussen levenslooptransities en relatie- en gezinswaarden is in Nederland goed bestudeerd, vooral omdat er kleinschalige paneldata zijn verzameld onder jongvolwassenen. Deze data zijn verzameld over een periode van 13 jaar en laten zien dat rolopvattingen sterk veranderen ten gevolge van de transities die jongvolwassenen meemaken (Liefbroer, 2002). Opvattingen over het huwelijk worden positiever nadat men is getrouwd en opvattingen over alleen wonen worden dan negatiever. Opvattingen over kinderen worden positiever nadat men kinderen heeft gekregen en opvattingen over kinderloosheid worden dan negatiever. Als statistisch wordt gecontroleerd voor deze transities blijkt er geen zelfstandig effect van leeftijd meer te bestaan. Dat jongeren tijdens hun leven steeds positiever gaan denken over de volwassen fasen van het leven lijkt dus vooral een zaak te zijn van opvattingen die zich aan de nieuwe rollen aanpassen en niet van een graduele voorbereiding op die nieuwe rollen.

In het zojuist genoemde voorbeeld liggen de opvattingen en het gedrag vrij dicht bij elkaar en liggen de aanpassingseffecten voor de hand. Er bestaan echter ook meer indirecte vormen van aanpassing. Een voorbeeld hiervan zijn opvattingen over emancipatie. Indicatoren daarvoor zijn meningen over het betaald werk van de vrouw, over de zorgende rol van de man en over de gelijke kansen voor mannen en vrouwen. Panelanalyses laten zien dat het krijgen van kinderen bij vrouwen leidt tot een verandering van waarden en wel zo dat men na de geboorte meer traditionele denkbeelden krijgt dan men eerst had (Jansen en Kalmijn, 2000). Vergelijkbare bevindingen zijn gedaan in buitenlands onderzoek (Moors, 1997; Morgan en Waite, 1987). De interpretatie van dit effect is dat de rollen van man en vrouw in het gezin toch vaak nog traditioneel verdeeld zijn en dat deze ervaring ervoor zorgt dat de wellicht wat idealistische opvattingen van jonge alleenstaanden in traditionele richting worden bijgesteld.

Ook opvattingen over seksualiteit lijken minder liberaal te worden tijdens de levensloop. Vrijwel iedereen keurt seksuele relaties buiten het huwelijk af, maar gehuwden blijken daar nog veel negatiever over te denken dan even oude ongehuwde personen (Kraaykamp, 2002). Dit effect is vooral te interpreteren in termen van belangen. Pas als een onderwerp reëel wordt voor mensen gaan zij er serieus over nadenken en dat leidt in dit geval tot een minder vrijblijvend, minder liberaal standpunt.

5.3.2. Veranderingen in politieke waarden

Ook op het terrein van de politieke waarden is er aandacht voor levensloopeffecten. Een interessant voorbeeld daarvan is het onderzoek naar postmaterialisme. Postmaterialistische waarden zijn gedefinieerd als de mate waarin men immateriële zaken zoals vrijheid van meningsuiting en zelfontplooiing belangrijker vindt dan materiële zaken zoals een lage inflatie en een goede defensie. Het onderzoek laat zien dat ouderen meer materialistisch zijn ingesteld dan jongeren. De traditionele interpretatie daarvan ligt in een cohorteffect (Inglehart, 1977). Oudere mensen zijn in een andere tijd opgegroeid dan jongeren en zouden de waarden die ze destijds hebben geleerd nu nog met zich meedragen. Het verschil tussen jong en oud kan echter ook te wijten zijn aan een leeftijdseffect. Naarmate mensen ouder worden krijgen ze meer verantwoordelijkheden, hebben ze meer te verliezen en leggen ze meer nadruk op materialistische doelen in het leven. Kortom, levensloopeffecten en cohort-effecten lopen door elkaar (Inglehart, 1990).

De onderzoeksresultaten zijn niet erg duidelijk. Enkele studies laten zien dat gehuwden minder postmaterialistisch zijn dan ongehuwden (De Graaf, 1988; Inglehart, 1990), maar andere studies vinden geen effect (De Graaf en De Graaf, 1988). Ook over het effect van kinderen bestaat nog twijfel. Soms vindt men geen effect (Inglehart, 1990), en soms vindt men dat ouders juist meer postmaterialistisch zijn dan mensen zonder kinderen (De Graaf en De Graaf, 1988). Wel wordt vrijwel altijd een leeftijdseffect gevonden nadat is gecontroleerd voor kenmerken van het geboortecohort: oudere mensen zijn minder postmaterialistisch na controle voor kenmerken van de tijd waarin zij zijn geboren (Duch en Taylor, 1993; Inglehart, 1990). Als er effecten worden gevonden, zijn ze echter klein en kunnen ze vaak nog worden verstoord door selectie-effecten. Al met al is het vooralsnog onduidelijk of levenslooptransities ook invloed hebben op waarden buiten de primaire levenssfeer. In de literatuur naar politieke waarden heeft men levensloopeffecten vaker als stoorzender gezien dan als een interessante variabele op zichzelf. In de langdurende discussie over periode-cohort-en-leeftijdscorrelaties is men meer bezig geweest met het theoretisch opvullen van cohort- en periode-effecten dan met het beter begrijpen van levensloopeffecten.

5.3.3. De religieuze levensloop

Duidelijker ondersteuning voor levensloopeffecten is te vinden in het Nederlandse en buitenlandse onderzoek naar de wisselwerking tussen religieuze

waarden en levenslooptransities. Onderzoek laat zien dat kerkelijkheid een sterk leeftijdsgebonden fenomeen is. Ouderen bezoeken zoals bekend vaker de kerk dan jongere mensen, maar dat is uitsluitend een cohortverschijnsel, en niet een leeftijdseffect (Te Grotenhuis, De Graaf en Peters, 1997). Meer duidelijkheid komt er uit onderzoek naar veranderingen op individueel niveau. In dit onderzoek wordt aan respondenten op verschillende momenten gevraagd of zij lid zijn van een kerk, welke religieuze opvattingen zij hebben en hoe vaak zij naar de kerk gaan. Uit dit onderzoek blijkt in de eerste plaats dat de meeste mensen tussen hun 15^e en hun 20ste jaar de kerk verlaten (Need en De Graaf, 1994). Dit patroon hangt samen met het tijdstip waarop men het ouderlijk huis verlaat en blijkbaar gaat de eerste levenstransitie gepaard met een afname van de kerkelijke betrokkenheid.

Ook bij latere transitie treden er nog veranderingen op, maar hier zijn ook selectie-effecten in het spel. Mensen die regelmatig naar de kerk gaan trouwen eerder en wonen minder vaak ongehuwd samen (Jansen, 2002b). Na controle voor selectie-effecten zijn er ook nog transitie-effecten. Mensen die trouwen bezoeken vaker de kerk dan ze voor het huwelijk deden en mensen die ongehuwd samenwonen blijken minder vaak de kerk te bezoeken dan voorheen (Thornton, Axinn en Hill, 1992; Stolzenberg, Blair-Loy en Waite, 1995). Deze afname in kerkbezoek is bovendien sterker in strengere kerken dan in meer liberale kerken. Ander onderzoek laat zien dat het huwelijkseffect op religieuze waarden afhankelijk is van de religiositeit van de partner, maar gemiddeld zijn mensen met een partner meer kerkelijk gezind dan mensen zonder partner (Need en De Graaf, 1994; De Graaf, Need en Ultee, 2000). Niet alleen het trouwen maar ook de gezinsvorming heeft een invloed op de religiositeit. Zo blijken mensen met kinderen vaker naar de kerk te gaan dan mensen zonder kinderen, ook na controle voor kerkbezoek op een eerder tijdstip (Jansen, 2002b; Te Grotenhuis, De Graaf en Peters, 1997).

Deze voorbeelden geven aan dat keuzes in de levensloop een versterkend effect kunnen hebben op religieuze waarden. Transitie kunnen soms ook een negatief effect hebben op het geloof, vooral als het gaat om meer traumatische transitie, zoals het overlijden van een familielid of het meemaken van een echtscheiding. Over de relatie tussen geloof en scheiding is redelijk wat bekend. Onderzoek laat in de eerste plaats zien dat mensen die vaker naar de kerk gaan een kleinere kans hebben om een scheiding mee te maken (Kalmijn, De Graaf en Poortman, 2001). Dat is het selectie-effect. Daarnaast blijkt dat mensen die een echtscheiding hebben meegemaakt minder vaak naar de kerk gaan dan mensen die gehuwd zijn gebleven, ook nadat rekening is gehouden met het feit dat

gescheidenen eerder al minder vaak gingen (Kalmijn en Broese van Groenou, 2002; Te Grotenhuis, De Graaf en Peters, 1997). In een ander onderzoek dat zich richtte op kerkverlating wordt het scheidingseffect overigens weer niet gevonden (De Graaf, Need en Ultee, 2000). Opvallend is verder dat deelname aan alternatieve zingeverenigingen, zoals *new age* bijeenkomsten, na een scheiding blijkt toe te nemen (Kalmijn en Broese van Groenou, 2002).

In deze bevindingen komen alle drie de hypothesen terug. In de eerste plaats is er sprake van aanpassingseffecten. Ongehuwd samenwonen en scheiden zijn minder goed verenigbaar met de traditionele kerkelijke ideologie en dus zullen mensen hun *commitment* aan deze ideologie aanpassen als ze deze gebeurtenissen meemaken. Dit zou sterker moeten gelden als de ideologie strenger is en dat blijkt ook zo te zijn. Bij de verklaring spelen daarnaast echter belangen een rol. Dat mensen na het krijgen van kinderen vaker naar de kerk gaan suggereert immers dat zij de kerk ook kunnen zien als een onderdeel van de opvoeding. Ook mensen die zelf niet kerkelijk zijn willen waarschijnlijk iets meegeven aan hun kinderen en gaan daarom de kerk belangrijker vinden (Jansen, 2002b).

6. Conclusie en discussie

Al met al laat het overzicht zien hoe belangrijk levenslooptransities zijn op economisch, sociaal en cultureel terrein. Het overzicht dat ik gaf is een tussenstand en het is duidelijk dat we veel nog niet weten. In *tabel 2* vat ik voor de verschillende combinaties van transities en afhankelijke variabelen samen wat er is gedaan. Met het aantal kruisjes in een cel geef ik aan hoeveel (goed) onderzoek er naar het des betreffende transitie-effect is gedaan. Een 0 geeft aan dat nader onderzoek in Nederland welkom zou zijn. Als een cel leeg is, is nader onderzoek niet gedaan maar ook niet erg interessant.

Op sociaal-economisch terrein is het onderzoek het verst en lijkt de invloed van transities ook erg sterk. Hier zijn bovendien zowel selectie- als transitie-effecten over het algemeen vrij goed bestudeerd. De individuele statuspositie van mannen is echter relatief weinig onderzocht, zeker in vergelijking met de positie van vrouwen. Op sociaal terrein bestaat er een complexe balans tussen primaire en secundaire transitie-effecten en is het onderzoek mijns inziens minder ver, in het bijzonder als het gaat om veranderingen die liggen in de eerdere fasen van de levensloop. Ook zijn selectie-effecten hier nog weinig serieus bestudeerd, vooral omdat er nog te weinig dynamische netwerkdata

Tabel 2. Overzicht van het Nederlandse onderzoek naar levensloopeffecten

	Sociaal-economische status				Sociale integratie				Normen en waarden		
	Individuele status vrouw	Individuele status man	Huishoudmaten (welvaart)	Netwerken	Sociale contacten	Eenzaamheid	Gezinswaarden	Politieke waarden	Religiositeit		
Uit huis gaan				0	0	X	0	X	X		
Samenwonen/trouwen	X	0	0	X	X	0	XX	X	X		
Kinderen krijgen	XX	0	X	0	X	0	XX	0	X		
Uit huis gaan van de kinderen	X	0	X	0	0	0	0	0			
Scheiding	XX	0	XX	XX	XX	XX	0		X		
Verdwuwing	X	0	X	XX	XX	XX			0		
Leeftijdseffecten	X	X	X	X	X	X	0	XX	X		

X = redelijk veel en/of overtuigend Nederlands onderzoek, 0 = behoeft nader Nederlands onderzoek, lege cel = onderzoek minder relevant.

zijn. Op cultureel terrein lijken levensloopeffecten duidelijk aanwezig als men kijkt naar gezinswaarden en naar religie, maar het is minder duidelijk of zij ook nog invloed hebben op waarden die minder direct met de levensloop te maken hebben, zoals politieke waarden. Van de verschillende transities zijn effecten van het uit huis gaan en effecten van de overgang naar de fase van het lege nest in de sociologie relatief weinig bestudeerd.

Over de terreinen en transities heen kunnen we ook nog een aantal lacunes identificeren:

- timingeffecten zijn relatief weinig bestudeerd,
- leeftijds- en transitie-effecten zijn vaak niet of niet goed gescheiden,
- langetermijneffecten zijn niet vaak naast kortetermijneffecten bestudeerd,
- conditionele transitie-effecten zijn relatief weinig bestudeerd.

Vooraf het laatste is een gemis. Veel van het besproken onderzoek richt zich op gemiddelde veranderingen —algemene transitie-effecten dus— en te weinig op hoe veranderingen tussen mensen verschillen — de zogeheten conditionele transitie-effecten. Er is wel veel onderzoek gedaan naar onderlinge verschillen tussen mensen in de fase ná een transitie, maar dat is niet de juiste manier om conditionele transitie-effecten vast te stellen. Dat moet immers gebeuren door het transitie-effect te interacteren met de gespecificeerde onafhankelijke variabele.

Voor het toekomstige onderzoek wil ik drie aandachtspunten noemen die zowel in empirische als in theoretische zin het begrip van levensloopeffecten verder kunnen brengen.

Ten eerste moet er meer aandacht komen voor prospectieve data in de sociologie. De bloeiende traditie van retrospectief onderzoek heeft ervoor gezorgd dat we nu veel weten over transitie-effecten op sociaal-economisch terrein. In deze traditie is het onderzoek naar netwerken en naar normen en waarden echter minder goed mogelijk gebleken. Dat zijn immers zaken die minder goed zijn terug te vragen. Langdurige investeringen in grootschalige panels zijn daarom van groot belang voor de sociologie (Dykstra *et al.*, 1999). Ten tweede moet er meer aandacht komen voor relationele data binnen surveys. Met relationele data bedoel ik gegevens over mensen uit de omgeving van de respondent. Niet alleen de gezins- en familieleden maar ook andere leden van het netwerk en niet alleen gegevens over de kenmerken van die mensen, maar ook gegevens over de inhoud van de relatie. Deze gegevens kan men soms via de respondent verzamelen, maar

vaak moet men deze personen ook zelf interviewen, vooral als het gaat om hun waarden of hun sociale kenmerken. Idealiter verzamelt men die gegevens bovendien op meer momenten zodat men simultaan veranderingen van de respondent en veranderingen in het netwerk in beeld krijgt. Aandacht voor relationele data komt voort uit het idee dat levensloopeffecten vaak gaan over de manier waarop mensen worden beïnvloed door hun relaties. Sociale beïnvloedingsprocessen spelen ook meer in het algemeen een belangrijke rol in de sociologie. In de praktijk blijkt het vaak moeilijk om de onderliggende theoretische mechanismen met gewone survey-data te toetsen. Men zou dan kunnen uitwijken naar experimentele data —daarin heeft men immers meer greep op de werkelijkheid— maar zó anders hoeft het mijns inziens niet. Theorieën over sociale beïnvloeding kunnen ook beter worden getoetst als we binnen de survey-traditie betere relationele data verzamelen en analyseren. Dergelijke data zullen ook een stimulans vormen voor verdere theoretische verdieping in de sociologie.

Ten derde moet er in het levenslooponderzoek meer aandacht komen voor de macro-context. We moeten nagaan hoe levensloopeffecten worden geconditioneerd door de maatschappelijke omstandigheden en die kunnen we in de eerste plaats zoeken in de historische tijd. Gezien de enorme veranderingen die zich in de afgelopen decennia in de inrichting van de levensloop hebben voorgedaan, is het een belangrijke vraag hoe levensloopeffecten over de verschillende geboortecohorten zijn veranderd. Voor zo'n vraagstelling kunnen we retrospectieve surveys gebruiken, maar ook gestapelde cross-secties, iets dat in mijn ogen te weinig gebeurt. Op eenzelfde manier zou er meer landenvergelijkend onderzoek moeten worden gedaan naar levensloopeffecten. Ook hier is immers de vraag of levensloopeffecten worden geconditioneerd door maatschappelijke omstandigheden. Verschillen tussen landen kunnen ons met name iets vertellen over het relatieve belang van institutionele versus culturele achtergronden van levensloopeffecten.

Literatuur

- Baarsen, B. van, J.H. Smit, T.A.B. Snijders en K.P.M. Knipscheer (1999), Do personal conditions and circumstances surrounding partner loss explain loneliness in newly bereaved adults? *Ageing and Society*, 19, pp. 441-469.
- Becker, G.S. (1991), *A treatise on the family*. Enlarged edition. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Beckers, I. (1997), *In de schaduw van succes*. Doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht, Vakgroep Sociologie.

- Beckers, I. en M. Kalmijn (1998), In de schaduw van succes: De sociaal-economische positie van mannen met en zonder levenspartner. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 14, pp. 272-283.
- Bernasco, W. (1994), *Coupled careers. The effects of spouse's resources on success at work*. Amsterdam: Thesis Publishers (dissertatie).
- Bernasco, W., P.M. de Graaf en W.C. Ultee (1998), Coupled careers: Effects of spouses' resources on occupational attainment in the Netherlands. *European Sociological Review*, 14, pp.15-31.
- Broese van Groenou, M. (1990), *Gescheiden netwerken: De relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding*. Amsterdam: Thesis (dissertatie).
- Broese van Groenou, M. (1992), Vrienden en verwanten na echtscheiding: Een vergelijking van de kans op behoud van contact. In: W. Jansen en G.L.H. van den Wittenboer, *Sociale netwerken en hun invloed*. Meppel: Boom. pp. 131-145.
- Broese van Groenou, M. en T. van Tilburg (1996), Network analysis. *Encyclopedia of Gerontology*. pp. 197-210.
- Budig, M.J. en P. England (2001), The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*, 66, pp. 204-225.
- Bumpass, L.J. (1990), What's happening to the family? Interactions between demographic and institutional change. *Demography*, 27, pp. 483-498.
- Bussbach, J.T. van (1996), *Uit het oog, uit het hart: Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties*. Amsterdam: Thesis (dissertatie).
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2000), *Jaarboek welvaartsverdeling 2000*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2001), *Samenleven: Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Cherlin, A. (1992), *Marriage, divorce, remarriage*. Revised and enlarged edition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Corijn, M., A.C. Liefbroer en J. de Jong Gierveld (1996), It takes two to tango, doesn't it? The influence of couple characteristics on the timing of the birth of the first child. *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp. 117-126.
- Dekker, R., R. Muffels en E. Stancanelli (2000), A longitudinal analysis of part-time work by women and men in the Netherlands. In: S.S. Gustafson en D.E. Meulders, *Gender and the labor market: Econometric evidence of obstacles to achieving gender equality*. New York: St. Martin's Press. pp. 260-287.
- Dijkstra, W. (red.) (1989), *Het proces van sociale integratie van jong-volwassenen. De gegevensverzameling voor de eerste hoofdmeting*. Amsterdam: Vrije Universiteit Uitgeverij.
- Dronkers, J. en W.C. Ultee (red.) (1995), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland; Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Duch, R. en M. Taylor (1993), Postmaterialism and the economic condition. *American Journal of Political Science*, 37, pp. 747-779.
- Duncan, G.J. en S.D. Hoffman (1985), A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution. *Demography*, 22, pp. 485-497.

- Dykstra, P.A. (1990). *Next of (non)kin: The importance of primary relationships for older adults' well-being*. Amsterdam/Lisse: Swets en Zeitlinger (dissertatie).
- Dykstra, P.A. (1997), De gevolgen van echtscheiding voor intergenerationele uitwisselingen binnen families. *Bevolking en Gezin*, 26(1), pp. 75-94.
- Dykstra, P.A. en T. Fokkema (2000), Partner en kinderen: Belemmerend of bevorderend voor beroepssucces? *Mens en Maatschappij*, 75, pp. 110-128.
- Dykstra, P.A. en T. Fokkema (2001), Emotionele en sociale eenzaamheid onder gescheiden en gehuwde mannen en vrouwen. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 56, pp. 177-190.
- Dykstra, P.A. en J. de Jong Gierveld (1999), Differentiële kansen op eenzaamheid onder ouderen: De betekenis van type partnerrelatie, partnergeschiedenis, gezondheid, sociaal-economische positie en sociale relaties. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 30, pp. 212-225.
- Dykstra, P., M. Kalmijn, T. Knijn, A. Komter, A. Liefbroer en C. Mulder (1999), Netherlands Kinship Panel Study: A Multi-Actor, Multi-Method Panel Survey on Solidarity in Family Relationships. A Proposal Submitted for Funding by the NWO-programme 'Investerings Groot'. Funded.
- Dykstra, P.A. en A.C. Liefbroer (1998), Kinderloos en toch gelukkig? Over de gevolgen van kinderloosheid voor de ouderdom. *Mens en Maatschappij*, 73, pp. 108-129.
- Elder, G.H. (2000), The life course. In: E.F. Borgatta en R.J.V. Montgomery (red.), *Encyclopedia of sociology*. Second edition. New York: Macmillan Reference. pp. 1614-1622.
- England, P. (2000), Marriage, the costs of children, and gender inequality. In: L. Waite (red.), *The ties that bind*. New York: Aldine de Gruyter. pp. 320-342.
- Fischer, C.S. (1982), *To dwell among friends: Personal networks in town and city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Flap, H. (1999), Creation and returns to social capital: A new research program. *La Revue Tocqueville*, 20, pp. 1-22.
- Fokkema, T. (2001), Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verzuivering: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30(1), pp. 5-29.
- Fokkema, T. en P. de Graaf (2001), The contacts of divorced men and women with their adult children. Paper gepresenteerd op de NSV Marktdag Sociologie, Antwerpen.
- Ganzeboom, H.B.G., M. Kalmijn en J. Peschar (1995), Het Nederlandse stratificatiepatroon in internationaal perspectief. In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum. pp. 142-161.
- Gerritsen, L. (1997), *Met en met twee maten: Een onderzoek naar eenzaamheid en relatieverbrekingen bij jong-volwassenen*. Delft: Eburon.
- Gierveld, J. en P.A. Dykstra (1993), Life transitions and the networks of personal relationships: Theoretical and methodological issues. *Advances in Personal Relationships*, 4, pp. 195-227.
- Graaf, N.D. de (1988), *Postmaterialism and the stratification process*. Universiteit Utrecht (dissertatie).

- Graaf, N.D. de en P.M. de Graaf (1988), De samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen. *Sociologische Gids*, 35, pp. 397-417.
- Graaf, N.D. de, P.M. de Graaf, G. Kraaykamp en W. Ultee (1998), Familie enquête Nederlandse bevolking 1998. [Databestand] Sectie Sociologie/ICS, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Graaf, N.D. de, P.M. de Graaf, G. Kraaykamp en W. Ultee (2000), Family Survey Dutch Population 2000. [Databestand] Sectie Sociologie/ICS, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Graaf, N.D. de, A. Need en W. Ultee (2000), Levensloop en kerkverlating: Een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigigheden. *Mens en Maatschappij*, 75, pp. 229-257.
- Graaf, P.M. de (1997), Contacten tussen ouders en hun volwassen kinderen. Paper gepresenteerd op de NSV Marktdag Sociologie.
- Graaf, P.M. de en H. Vermeulen (1997), Female labour-market participation in the Netherlands: Developments in the relationship between family cycle and employment. In: H.-P. Blossfeld en C. Hakim (red.), *Between equalization and marginalization*. Oxford: Oxford University Press. pp. 191-209.
- Gray, J.S. (1997), The fall in men's return to marriage: Declining productivity effects or changing selection. *Journal of Human Resources*, 32, pp. 479-504.
- Groot, L.F.M., J.J. Schippers en J.J. Siegers (1990), The effect of unemployment, temporary withdrawals and part-time work on worker's wage rates. *European Sociological Review*, 6, pp. 257-273.
- Grotenhuis, M. te, N.D. de Graaf en J. Peters (1997), Komt religiositeit met de jaren? De invloed van leeftijd, welvaart, sociale zekerheid en religieuze opvoeding op kerkbezoek en christelijk geloof in West-Europa. *Mens en Maatschappij*, 72, pp. 210-226.
- Gustafson, S.S. en D.E. Meulders (2000), *Gender and the labor market: Econometric evidence of obstacles to achieving gender equality*. New York: St. Martin's Press.
- Hendrickx, J., W. Bernasco en P.M. de Graaf (2001), Couples' labour market participation in the Netherlands. In: H.-P. Blossfeld en S. Drobnič (red.), *Careers of couples in contemporary societies: From male breadwinner to dual earner families*. Oxford: Oxford University Press. pp. 77-97.
- Hogan, D.P. (1978), The variable order of events in the life course. *American Sociological Review*, 43, pp. 573-586.
- Hogan, D.P. (2000), Life cycle. In: E.F. Borgatta en R.J.V. Montgomery (red.), *Encyclopedia of sociology*. Second edition. New York: Macmillan Reference. pp. 1623-1627.
- Hooghiemstra, E. (1997), Een- en tweeverdieners. In: *De sociale atlas van de vrouw*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau. pp. 53-84.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. New Jersey: Princeton University Press.

- Jansen, M. (2002a), *Waardenoriëntaties en partnerrelaties: Een panelstudie naar wederzijdse invloeden*. Amsterdam: Thesis (dissertatie).
- Jansen, M. (2002b), Religiositeit en relatie- en gezinsvorming in Nederland nader beschouwd. *Bevolking en Gezin*, 31(1), pp. 125-150.
- Jansen, M. en M. Kalmijn (2000), Emancipatiewaarden en de levensloop van jong-volwassen vrouwen: Een panelanalyse van wederzijdse invloeden. *Sociologische Gids*, 47, pp. 293-314.
- Johnson, M.P. en L. Leslie (1982), Couple involvement and network structure, a test of the dyadic withdrawal hypothesis. *Social Psychology Quarterly*, 45, pp. 34-43.
- Jong-Gierveld, J. de (1984), *Eenzaamheid: Een meersporig onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de en P.A. Dykstra (1993), Life transitions and the networks of personal relationships: Theoretical and methodological issues. *Advances in Personal Relationships*, 4, pp. 195-227.
- Jong-Gierveld, J. de, A.C. Liefbroer en E. Beekink (1991), The effect of parental resources on patterns of leaving home among young adults in the Netherlands. *European Sociological Review*, 7, pp. 55-71.
- Joung, I. (1996). *Marital status and health: Descriptive and explanatory studies*. Erasmus Universiteit Rotterdam (dissertatie).
- Kalmijn, M. (1996), Effecten van opleidingsniveau, duur, en richting op het tijdstip waarop partners hun eerste kind krijgen. *Bevolking en Gezin*, 25(1), pp. 41-71.
- Kalmijn, M. (1994), Gehuwd of ongehuwd: Ontwikkelingen en verklaringen van samenwonen sinds de Tweede Wereldoorlog. *Sociale Wetenschappen*, 37, pp. 34-64.
- Kalmijn, M. (1996), De arbeidsmarktparticipatie van gescheiden vrouwen. ISCORE Papers, nr. 60. Universiteit Utrecht/ICS.
- Kalmijn, M. (2001), Veranderingen in vriendschapsnetwerken tijdens de levensloop: Een toets van de paarsgewijze-afzonderingshypothese. *Mens en Maatschappij*, 76, pp. 221-239.
- Kalmijn, M. (2002), Sex segregation of friendship networks: Individual and structural determinants of having cross-sex friends. *European Sociological Review*, 18, pp. 101-118.
- Kalmijn, M., W. Bernasco en J. Weesie (1996), *Huishoudens in Nederland 1995*. [Databestand] Utrecht: ICS/ISCORE.
- Kalmijn, M. en M. Broese van Groenou (2002), Differential effects of divorce on social integration. Niet gepubliceerd manuscript. Universiteit Tilburg.
- Kalmijn, M. en H. Flap (2001), Assortative meeting and mating: Unintended consequences of organized settings for partner choices. *Social Forces*, 79, pp. 1289-1312.
- Kalmijn, M. en P.M. de Graaf (2000), Gescheiden vaders en hun kinderen: Een empirische analyse van voogdij en bezoekfrequentie. *Bevolking en Gezin*, 29(2), pp. 59-84.
- Kalmijn, M., P.M. de Graaf en A.R. Poortman (2001), Werk en echtscheiding: De interactie van economische en culturele invloeden. *Sociale Wetenschappen*, 44, pp. 34-52.

- Knipscheer, C.P.M., J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg en P.A. Dykstra (red.) (1995). *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Korenman, S. en D. Neumark (1991), Does marriage really make men more productive? *Journal of Human Resources*, 26, pp. 282-307.
- Kraaykamp, G. (2002), Trends and countertrends in sexual permissiveness: Three decades of attitude change in the Netherlands, 1965-1995. *Journal of Marriage and the Family*, 64, pp. 225-239.
- Lesthaeghe, R. (1983), A century of demographic change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 9, pp. 411-435.
- Lesthaeghe, R. (red.) (2002), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag/Brussel: NIDI/CBGS Publications.
- Liefbroer, A.C. (1991), *Kiezen tussen ongehuwd samenwonen en trouwen*. Amsterdam: Vrije Universiteit (dissertatie).
- Liefbroer, A.C. (2002), Changes in adult role attitudes during young adulthood: The impact of age and role changes. In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions*. Den Haag/Brussel: NIDI/CBGS Publications. pp. 273-306.
- Liefbroer, A.C. en P. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering: Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Liefbroer, A.C. en M. Kalmijn (1997), Panel Study of Social Integration in the Netherlands 1987-1995. [Databestand] Utrecht: ICS.
- Lin, N. (1999), Social networks and status attainment. *Annual Review of Sociology*, 25, pp. 467-487.
- Lippe, T. van der (2001), The effect of individual and institutional constraints on hours of paid work of women; an international comparison. In: T. van der Lippe en L. van Dijk (red.), *Women's employment in a comparative perspective*. New York: Aldine de Gruyter. pp. 221-243.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk (red.) (2001), *Women's employment in a comparative perspective*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lye, D.N. (1996), Adult child-parent relationships. *Annual Review of Sociology*, 22, pp. 79-102.
- Manting, D. (1994), *Dynamics in marriage and cohabitation. An inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Moore, G. (1990), Structural determinants of men's and women's personal networks. *American Sociological Review*, 55, pp. 726-735.
- McManus, P.A. en T.A. DiPrete (2001), Losers and winners: The financial consequences of divorce for men. *American Sociological Review*, 66, pp. 246-268.
- Meeus, W. en H. 't Hart (red.) (1993), *Jongeren in Nederland: Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationele overdracht*. Amersfoort: Academische Uitgeverij.

- Mertens, N., A. van Doorne-Huiskes, J. Schippers en J. Siegers (1997), Uitstel van ouderschap en de beloning van vrouwen. In: G. Beets, A. Bouwens en J. Schippers (red.), *Uitgesteld ouderschap*. Amsterdam: Thesis. pp. 89-110.
- Mertens, N., A. van Doorne-Huiskes, J. Schippers en J. Siegers (1997), Kinderen en de beloning van vrouwen: een simultane analyse. *Mens en Maatschappij*, 72, pp. 132-148.
- Milardo, R.M. (1982), Friendship networks in developing relationships, converging and diverging social environments. *Social Psychology Quarterly*, 45, pp. 162-172.
- Monden, C. (1998), *Kinderen en het loopbaansucces van vrouwen*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht.
- Moors, G. (1996), Gezinsvorming en processen van waardenselectie en -aanpassing. *Mens en Maatschappij*, 71, pp. 4-24.
- Moors, G. (1997), *The dynamics of values-based selection and values adaptation*. Vrije Universiteit Brussel: Centrum voor Sociologie.
- Morgan, S.P. en L.J. Waite (1987), Parenthood and the attitudes of young adults. *American Sociological Review*, 52, pp. 541-547.
- Muffels, R., E. Snel, D. Fouarge en S. Karyotis (1998), Armoedecarrières: Dynamiek en determinanten van armoede. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel, *Effecten van armoede*. Amsterdam: AUP. pp. 45-65.
- Munch, A., J. Miller McPherson en L. Smith-Lovin (1997), Gender, children, and social contact: The effects of childrearing for men and women. *American Sociological Review*, 62, pp. 509-520.
- Nederlandse Gezinsraad (2001), *Gezin: beeld en werkelijkheid*. Signalement 1. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Need, A. en N.D. de Graaf (1994), Losing my religion, een dynamische benadering. *Mens en Maatschappij*, 69, pp. 242-263.
- Nock, S.L. en P.H. Rossi (1978), Ascription versus achievement in the attribution of family social status. *American Journal of Sociology*, 84, pp. 565-590.
- Oppenheimer, V.K., M. Kalmijn en N. Lim (1997), Men's career development and marriage timing during a period of rising inequality. *Demography*, 34, pp. 311-330.
- Peters, A. en A.C. Liefbroer (1997), Beyond marital status: Partner history and well-being in old age. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp. 687-699.
- Peterson, R.P. (1996), A re-evaluation of the economic consequences of divorce. *American Sociological Review*, 61, pp. 528-536.
- Poel, M. van der (1993), *Personal networks: A rational-choice explanation of their size and composition*. Lisse: Swets en Zeitlinger (dissertatie).
- Poortman, A.R. (2000), Sex differences in the economic consequences of separation: A panel study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 16, pp. 367-383.
- Poortman, A.R. (2002), *Socioeconomic causes and consequences of divorce*. Amsterdam: Thesis (dissertatie).
- Poortman, A.R. en T. Fokkema (2001), Economische gevolgen van echtscheiding voor mannen en vrouwen in Nederland, 1949-1998. *Sociale Wetenschappen*, 44, pp. 69-92.

- Poortman, A.R. en M. Kalmijn (1999), Afnemende ongelijkheid tussen alleenstaande gescheiden mannen en vrouwen: Trends in arbeidsmarktdeelname. *Bevolking en Gezin*, 28(2), pp. 41-63.
- Poortman, A.R. en M. Kalmijn (2002), Women's labour market position and divorce in the Netherlands: Evaluating economic interpretations of the work effect. *European Journal of Population*, 18, pp. 175-202.
- Praag, C.S. van, E.J. Pommer en J.C. Vrooman (1997). Inkomen. In: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.), *Het gezinsrapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau. pp. 137-158.
- Rosenthal, C.J. (1985), Kinkeeping in the familial division of labor. *Journal of Marriage and the Family*, 47, pp. 965-974.
- Scheepers, P. en J. Janssen (2001), Informele aspecten van sociaal kapitaal: Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998. *Mens en Maatschappij*, 76, pp. 183-201.
- Schiepers, J.M.P. (1988), Huishoudensequivalentiefactoren volgens de budgetverdelingsmethode. *Supplement bij de Sociaaleconomische Maandstatistiek*, 2, pp. 28-36.
- Smith, J.C., J.A. Mercy en J.M. Chonn (1988), Marital status and the risk of suicide. *American Journal of Public Health*, 78, pp. 78-80.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1999), *Armoedemonitor 1999*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Spruijt, E. en J. Iedema (1998), Well being of youngsters of divorce without contact with nonresident parents in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 29, pp. 517-527.
- Spruijt, E., H. Kormos, C. Burggraaf en A. Steenweg (2002), *Het verdeelde kind: Literatuuronderzoek omgang na scheiding*. Universiteit Utrecht: Capaciteitsgroep Kinder- en Jeugdstudies.
- Stack, S. (1998), Marriage, family, and loneliness: A cross-national study. *Sociological Perspectives*, 41, pp. 415-432.
- Stolzenberg, R.M., M. Blair-Loy en L.J. Waite (1995), Religious participation in early adulthood: Age and family life cycle effects on church membership. *American Sociological Review*, 60, pp. 84-103.
- Tazelaar, F. (1980), *Mentale incongruenties, sociale restricties, gedrag*. Universiteit Utrecht (dissertatie).
- Terhell, L., M. Broese van Groenou en T. van Tilburg (2001), Verschillen in het steunnetwerk en de sociale participatie van gescheiden mannen en vrouwen. *Sociale Wetenschappen*, 44, pp. 93-114.
- Thornton, A., W.G. Axinn en D.H. Hill (1992), Reciprocal effects of religiosity, cohabitation, and marriage. *American Journal of Sociology*, 98, pp. 628-651.
- Tilburg, T. van, P. Dykstra, A.C. Liefbroer en M. Broese van Groenou (1995), Living Arrangements and Social Networks of Older Adults in the Netherlands. [Databestand] Amsterdam/Den Haag: VU/NIDI.
- Tornstam, L. (1992), Loneliness in marriage. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9, pp. 197-217.

- Ultee, W. en H. Ganzeboom (1992/1993), Netherlands Family Survey 1992-1993. [Databestand] Vakgroep Sociologie/ICS, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vermunt, J.K. (1993), De geboorte van het eerste kind: uitstel of afstel? *Gezin*, 5, pp. 31-52.
- Völker, B. (1999), 15 miljoen buren: De rol van buren in persoonlijke netwerken in Nederland. In: B. Völker en R. Verhoeff, *Buren en buurten*. Amsterdam: SISWO. pp. 43-69.
- Waite, L.J. (1995), Does marriage matter? *Demography*, 32, pp. 483-507.
- Waite, L.J. en M. Gallagher (2000), *The case for marriage*. New York: Doubleday.
- Waldfoegel, J. (1997), The effect of children on women's wages. *American Sociological Review*, 62, pp. 209-217.
- Watkins, S.C., J.A. Menken en J. Bongaarts (1987), Demographic foundations of family change. *American Sociological Review*, 52, pp. 346-358.